

T.C.
SIIRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ÖN ASYA DİNLERİNDE BEREKET SEMBOLLERİ

YÜKSEK LİSANS

Merve MEMDUHOĞLU

Danışman: Prof. Dr. Necati SÜMER

SIIRT-2025

TEZ KABUL TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Necati Sümer danışmanlığında, Merve MEMDUHOĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 11/07/2025 tarihinde aşğıdaki jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Necati SÜMER İmza:

Jüri.Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Fatih EROĞLAN İmza:

Jüri.Üyesi : Doç. Dr. Ahmet BOZYİĞİT İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

... /.../2025

İmza

Doç. Dr. Ahmet SAYLIK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	XI
ÖN SÖZ.....	XIII
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI.....	3
ÇALIŞMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI	4
ÇALIŞMANIN YÖNTEM VE TEKNİĞİ	4
LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	5
KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1.2. SÜMERLER	8
1.3. SÜMERLERDE TANRI ANLAYIŞI.....	9
1.4. SÜMER MİTOLOJİSİ.....	11
1.5. SÜMERLERDE BEREKETLE İLİŞKİLİ TANRILAR	15
1.5.1. Enlil	15
1.5.2. Enki	16
1.5.3. İnanna	17
1.5.4. Nanna-Sin (Sin).....	18
1.5.5. Utu (Şamaş)	19
1.6. SÜMER BEREKET SEMBOLLERİ	20
1.6.1. Kazma ve Sabanı Yaratan Enlil	20
1.6.2. Sığır ve Tahıl.....	21
1.6.3. Enki	22
1.6.4. İnanna	23
1.6.5. Hieros Gamos.....	25
1.7. ANTİK MISIR	26
1.7.1. ANTİK MISIR'DA TANRI ANLAYIŞI	27

1.7.2. Antik Mısır Mitolojisi.....	28
1.7.3. Antik Mısır Tanrıları	30
Osiris.....	30
İsis	32
Horus.....	33
Amon	34
Ra	35
1.8. ANTİK MİSİR İNANCINDA BEREKET SEMBOLLERİ	36
1.8.1. Ankh Sembolü.....	37
1.8.2. Lotus Çiçeği.....	38
1.8.3. Skarabe	39
1.8.4. Aten (Güneş Diski).....	39
1.8.5. İsis	41
1.8.6. Hapi	41
İKİNCİ BÖLÜM.....	43
SEMİTİK DİNLERDE BEREKET SEMBOLLERİ	43
1.9. YAHUDİLİK	43
1.9.1. Yahudiliğin Kısa Tarihi.....	43
1.10. YAHUDİLİK’TE TANRI ANLAYIŞI	46
1.11. YAHUDİLİK’TE BEREKET SEMBOLLERİ.....	47
1.11.1. Menora.....	47
1.11.2. Mezua.....	48
1.11.3. Hamsa	49
1.11.4. Nar	50
1.11.5. Roş Aşana	51
1.11.6. Sukot.....	52
1.11.7. Şavuot	53
1.12. HRİSTİYANLIK	53
1.12.1. Hristiyanlığın Kısa Tarihi	53
1.12.2. Hristiyanlık’ta Tanrı Anlayışı	55
1.12.3. Hristiyanlıkta Bereket Sembolleri.....	57
1.12.4. Balık	57

1.12.5. Üzüm	59
1.12.6. Yumurta ve Paskalya.....	59
1.12.7. Zeytin.....	61
1.12.8. Noel	62
SONUÇ.....	64
KAYNAKÇA.....	66

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖN ASYA DİNLERİNDE BEREKET SEMBOLLERİ

Merve MEMDUHOĞLU

2025/Sayfa xiv+68

Bereket, yalnızca maddî zenginlik ve bolluk gibi somut anlamları değil; aynı zamanda sağlık, soyun devamı, ruhsal huzur, ilahî lütuf gibi soyut değerleri de içeren çok yönlü bir kavramdır. Bu bağlamda bereket olgusu, çeşitli inanç sistemlerinde kutsal olanla ilişkili olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Ön Asya coğrafyasında gelişen Sümer, Antik Mısır, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinî geleneklerde bereket kavramının nasıl sembolleştirildiği ele alınmaktadır. Bereketle ilişkilendirilen tanrılar, tanrıçalar, ritüeller, tarımsal semboller ve ikonografik öğeler betimleyici yaklaşımla ele alınmıştır.

Çalışmanın amacı yalnızca bereket sembollerinin tespiti değil; aynı zamanda bu sembollerin ait oldukları inanç sistemlerindeki dinî, sosyal ve kültürel işlevlerini çözümlenmek, birey ve toplumun kutsal ile kurduğu ilişkiyi aktarmaktır. Bu bağlamda dinî metinler, mitolojik anlatılar, ritüeller incelenerek bereketin semboller üzerinden nasıl temsil edildiği ve ne tür işlevleri olduğu ortaya konmaktadır.

Çalışmada dinler tarihi alanında deskriptif yöntem benimsenmiştir. Kaynak araştırması, sembol incelemeleri ve arkeolojik bulgulardan faydalanılarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Sonuç olarak, bereket sembollerinin yalnızca maddî bir kültürel işlevi değil; aynı zamanda bireyin kutsalla ilişki biçimini, toplumsal işlevini ve dini pratikleri şekillendiren sembolik yapılar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Tanrı, Tanrıça, Sembol, Bereket

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****FERTILITY SYMBOLS IN NEAR EASTERN RELIGIONS****Merve MEMDUHOĞLU****2025/Page xiv+68**

Fertility is a multifaceted concept that encompasses not only tangible meanings such as material wealth and abundance, but also intangible values like health, lineage continuity, spiritual well-being, and divine grace. In this context, the phenomenon of fertility has been understood across various belief systems in relation to the sacred. This study examines how the concept of fertility was symbolized in the religious traditions that developed in the Near East—specifically among the Sumerians, Ancient Egyptians, Judaism, and Christianity—by analyzing the deities, goddesses, rituals, agricultural symbols, and iconographic elements associated with fertility through a descriptive approach.

The aim of the research is not merely to identify fertility symbols, but also to elucidate their religious, social, and cultural functions within their respective belief systems and to convey how individuals and communities establish their relationship with the sacred. To this end, religious texts, mythological narratives, and ritual practices are examined to reveal the ways in which fertility was represented symbolically and the roles these symbols played.

A descriptive methodology from the field of religious history is adopted, utilizing source studies, symbol analyses, and archaeological evidence for evaluation.

In conclusion, fertility symbols are found not only to serve a material and cultural function, but also to shape personal modes of relating to the sacred, communal roles, and religious practices as integral symbolic structures.

Keywords: History of Religion, God, Goddess, Symbol, Fertility

KISALTMALAR

Ed. : Editör

MÖ : Milattan Önce

Çev. : Çeviren

s. : Sayfa

Hz. : Hazreti

Yuh. : Yuhanna

vd. : Ve diğerleri

Yar. :Yaratılış

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1 Enlil'in Gösterimi	15
Şekil 1.2 Enki'nin Simgesi Olan Bereket Vazosu	16
Şekil 1.3 Tanrı Enki	17
Şekil 1.4 Tanrıça İnanna.....	18
Şekil 1.5 Tanrı Nanna-Sin	19
Şekil 1.6 Güneş Tanrısı Utu.....	20
Şekil 1.7 Bir Saban.....	21
Şekil 1.8 Bir Sığır.....	22
Şekil 1.9 Enki'nin Simgesi Bereket Vazosu.....	23
Şekil 1.10 Tanrı Enki Tasviri.....	23
Şekil 1.11 İnanna'nın Kült Heykeli	24
Şekil 1.12 İnanna Yıldızlara Bürünmüş Halde	24
Şekil 1.13 İnanna ve Dumuzi.....	26
Şekil 1.14 Tanrı Osiris.....	31
Şekil 1.15 Tanrıça İsis	33
Şekil 1.16 Horus ve Seth Kutsal Bitki Fidelerini Bağlarken	34
Şekil 1.17 Koç Başlı Amon-Ra.....	35
Şekil 1.18 Tanrı Ra	36
Şekil 1.19 Ankh Sembolü	37
Şekil 1.20 Sekiz Tanrı'nın Çevrelediği Lotus ve Üzerine Oturan Çocuk	38
Şekil 1.21 Skarabe.....	39
Şekil 1.22 Firavun ve Ailesi Aten'e veya Güneş Diskine Taparken.....	40
Şekil 1.23 İsis Heykeli.....	41
Şekil 1.24 Hapi Heykeli	42
Şekil 2.1 Menora	48
Şekil 2.2 Mezuza	49
Şekil 2.3 Çerçeveli Hamsa.....	50
Şekil 2.4 Nar	51
Şekil 2.5 Kudüs'te Bulunan Bereket Narı	51
Şekil 2.6 İsa'nın Sembolü Olarak İki Hilâl Şeklinde Birleşmiş Balık	58

Şekil 2.7 Paskalya Yumurtası 61

ÖN SÖZ

İnsanoğluna ait en temel duygulardan biri inanma ihtiyacıdır. İnsanın görünmeyene yönelişi ve anlam arayışını temellendirme çabası, tarihin her döneminde farklı biçimlerde ifade alanı bulmuştur. İnanma ihtiyacının hem çok tecrübî hem de evrensel oluşu, beni Dinler Tarihi alanına çeken ve araştırmaya sevk eden bir duygudur. Ön Asya coğrafi bölgesi, inanç sistemlerinin otaya çıkması açısından ilkleri ve en zengin örnekleri barındırmaktadır. İnanca dair mefhumların sembolik karşılıklarını en zengin örnekleriyle barındıran bu bölge, toprağın, suyun, güneşin, bereketin, umudun harmanlandığı bir coğrafyadır. Bu çalışma, insanın kutsalı anlamlandırma çabasına duyduğum hayretin bir yansımasıdır.

Kendisinden çok şey öğrendiğim, duruşu, nezaketi ve edebî kişiliği ile örnek olan, bilgi ve tecrübeleriyle yol gösteren tez danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Necati SÜMER'e, bilgi ve tecrübelerini eğlenceli ve ilginç yollarla aktaran, güzel sohbetleriyle vaktimi bereketli kılan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Fatih EROĞLAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Maddî ve manevî desteklerini her zaman hissettiren, zorluklarımı kolaylaştıran, dualarını hiç eksik etmeyen babam Hasan Basri MEMDUHOĞLU ve annem Fatma MEMDUHOĞLU'na; süreç boyunca bana huzur veren kardeşlerim Melda, Zülalnaz, Zehra, Elif ve Farah'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Duaları ve bana cesaret veren sözleriyle amcam Adnan MEMDUHOĞLU ve değerli ailesine teşekkür ederim.

En başından bugüne kadar tüm sürecime şahit olan, beni yüreklendiren ve her zaman desteğini hissettiren dostum Fatma Feyza BAKIR'a teşekkür ederim. Tanışıklığımızın Yüksek Lisans sürecinde başladığı ve samimiyetiyle kıymetlendiği arkadaşım Kübra EVCİL'e ve süreç boyunca desteklerini hissettiğim tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Son olarak, bu süreçte yorgunluğumu, sevincimi, üzüntümü, heyecanımı paylaşan; kaygılarımı neşesiyle azaltan ve koşulsuz desteğini hiç esirgemeyen kıymetli eşim Mehmet Raşit MEDİNELİ'ye teşekkür ederim.

Merve MEMDUHOĞLU

SİİRT-2025

GİRİŞ

Din, insanlık tarihinin başlangıcından bu yana en eski olgulardan biridir. İnsanlığın belki de en eski tecrübelerinden biri olması, günümüze kadar birçok tanımının yapılmasını beraberinde getirmiştir. Yapılan tanımlar öncelikle araştırmacıların “Din nedir?” sorusunu sormalarıyla başlamıştır. Soruya verilen cevaplar da tanım yapılan alana, araştırmaya, kişinin din olgusuna ve dinlerin çeşitliliğine göre değişiklik göstermektedir. Mircea Eliade’ye göre yalnızca Tanrı veya Tanrılara değil; kutsalın bir tecrübesine, tezahürüne iman etmektir. Dinler Tarihi açısından din, mitolojik anlamlar yüklenmiş olan sözlerin ortaya çıkarılmasıdır. Kutsalın bir dışı vurumudur. Psikolojik açıdan din, “*Her şeyden üstün güçlü bir varlığa inanma ve onu kutsal kabul edip ona bağlanma ve tapınma davranışlarını ihtiva eden kurallar bütünü*” olarak tanımlanmıştır.¹

Sosyolojik açıdan yapılan tanımlardan biri “*Din, inananların emir ve hüküm sahibi olduğuna inandıkları yüce bir varlığın belirlediği prensip ve düsturlara bağlanmaktadır.*” şeklindedir. Antropoloji ise dini insan hayatını sosyal ve kültürel olarak etkileyen bir mefhum şeklinde ele alarak ruhlar ve doğüstü varlıklara olan inanç diyerek yorumlamıştır.²

Dinler tarihi açısından da ‘din’ farklı yaklaşımlara bağlı olarak tanımları yapılan bir olgudur. Genel olarak insanın kutsalla olan ilişkisi şeklinde açıklanır. Dinler tarihçilerine göre insan; kutsal, doğüstü ve mutlak olanla ilişki kurma çabasıdadır. Bu açıdan bakıldığında bir inanç sisteminde kutsala, fizik ötesine veya tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören sistem şeklinde açıklanabilir.³

İnsanoğlu, inanma ihtiyacıyla dünyaya gelmiştir. Her insan bir fikre, olguya, nesneye, varlığa karşı bir anlam çerçevesi çizerek kontrol sağlama ve aidiyet kurarak güvende hissetme arayışında olmuştur. İnanç duygusu, insanın duygusal ve sosyal yapısının temel parçasını oluşturmuştur. Bireysel farklılıklar ve kültürel değişimler insandaki bu inanma ihtiyacının ifade biçimlerini farklılaştırmıştır. Böylelikle inancın

¹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 31.

² İzzet Er, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 19.

³ Şinasi Gündüz (İstanbul: Vadi Yayınları, 2022), “Din ve İnanç Sözlüğü”, 96.

ifade edilme biçimleri şekillenmiştir. İnsanoğlu da inancını çeşitli tezahürleriyle dışa vurmuştur. Bu dışa vurumların en başında insanın kutsal ile olan ilişkisi gelir. İnsanın kutsalla olan ilişkisi törenler, merasimler, ibadetler, ritüeller, seremoniler ve sembollerle görünür hâle gelir. Dinlere ve mitoslara bakıldığında görünen şeyin ortaya çıkmasıyla anlaşılabilen varlığın kesin gerçekliğinin fenomenler aracılığıyla öğrenilebildiği görülür.⁴

Sözü edilen çerçevede örnek vermek gerekirse bayramlar, yıl dönümleri, tapınaklar, doğum anları, ölümler, mekânlar kutsalın tezahür ettiği yaygın fenomenlerdir. Fenomenler duygusal ve deneyimsel nitelikler taşır. Yaşanan bu tecrübeyi insanlar temsili işaretlerle anlatma ve aktarma çabasına girer. Bu noktada semboller söz konusu fenomenlerin, duygusal tecrübelerin soyut veya somut temsilleridir. Ayrıca onlar dini yaşantıların, fenomenlerin, tecrübelerin günümüze kadar gelmesine, geçmiş yaşantıları ve dinleri anlamamıza katkı sağlayarak kültürel ve iletişimsel işlev görürler. Bu sayede insanoğlu inancının, dinsel yaşantının gerçekliğini sonraki nesillere aktarır.⁵

Öte yandan ilk insandan bugüne kadar bir gelişim söz konusudur. Değişmeyen şeylerden biri semboller ve işaretlerdir. Sembol, ‘şey’lerin yerini tutan, gözle görünür işaretlerdir. Genellikle kendi dışında bir gerçekliği işaret ederler. Bir iletişim ürünü olarak da zihindeki derin anlamların çağrıştırılması amacını taşırlar. Onun iki temel noktası vardır. Bunlardan biri sembol olarak benimsenmiş madde diğeri ise bu sembolle anlatılmak istenen gerçekliktir. Maddî ve manevî tüm semboller, geçmişten günümüze kadar kullanılmış, hayatın olmazsa olmazı hâline gelmiştir. Semboller düşünerek değil aksine bilinçdışı olarak tezahür eder. Böylelikle insanlar ve toplumlar arasında ortak bir dil oluşturur. Toplumlar tarafından benimsedikleri ve kullanıldıkları sürece var olurlar. Aynı zamanda ortam, kültür veya toplumun değişmesiyle de ortadan kalkabilirler.⁶

Özellikle dinî semboller insanın duygu dünyasını harekete geçirerek, görünenin ardındaki bir gerçekliği idrak seviyesine taşır. İçerisinde ilahî mesajlar barındırır. Bir nesne, bir kişi, bir ‘şey’ herhangi bir inanç sistemi için sembol niteliği taşıyabilir. İnsan ve toplumların öncelikli mefhumlarını yansıtır. Sözcükler, dilin kullanımı, nesnelere, ayin

⁴ Necati Sümer, *Dinsel ve Mîtsel Fenomenler* (Ankara: Bilgesina Yayınevi, 2023), 1.

⁵ Fatih Eroğlan, “Dinî Bir Fenomen Olarak Kursalın Bir Araya Getirici Özelliği”, *Süirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 160.

⁶ Furkan Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 8.

ve ritüeller sembollerin önemli yansıtıcılarıdır. Başka bir deyişle tanrısal gerçekliğe, sembollerin dolaylı anlatımı sayesinde ulaşılabilir.⁷

Bu çalışmada odaklanılan bereket sembolleri, belirli inanca sahip insanların kutsalla olan ilişkisini anlamlandırmasına aracılık etmektedir. Tarihsel, toplumsal, ritüel boyutları olan, kolektif bilinçte yer edinen anlamları taşımaktadır. Zira bereket, yalnızca maddî bollukla sınırlı bir kavram değil; aynı zamanda ruhsal huzur, sağlık, toplumsal refah, yaratıcının lütfü, güven, rahmet gibi çok yönlü anlamlar taşımaktadır. Çeşitli inançlarda bereket kavramı da tanrısal rahmetin görünür hâle geldiği, deneyimlenen bir alan olarak kendini açığa çıkarmaktadır. Bu sebeple bereket sembolleri çeşitli ritüel yapıları içerisinde kutsal olanla temasa geçilen araçlardır.

Çalışmada dinlerin ve inanç yapılarının içerisinde bereketin nasıl kavramsallaştığı, hangi biçimlerde temsil edildiği ve bu sembollerin tarihsel-toplumsal işlevleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Böylelikle insanın kutsal olanla kurduğu ilişki biçimleri içerisinde bereketin rolü, farklı inanç gelenekleri üzerinden yorumlanarak genel bir çerçeveye ulaşılabilecektir.

ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI

İnsanın kutsal olanla ilişkisinde başvurduğu en belirgin yollardan biri sembollerdir. Dinî semboller bu bağlamda insanın yaşam için barındırdığı kaygıları ve tanrısal olanla teması temsil etmektedir. Bereket sembolleri de hem doğrudan maddî refahı hem de dolaylı olarak toplumsal düzeni, tanrısal birliği barındırmaktadır. Bu çalışmamızın temel konusu, dinî düşüncenin sembolik boyutuna odaklanmak ve Ön Asya kökenli dinî inançlarda bereket mefhumunun nasıl sembolleştirildiğini ortaya koymaktır. Sümer ve Mısır gibi kadîm uygarlıklarda bereket mefhumu; tanrı, tanrıça, tarımsal araç, ritüel ve kutsal nesnelere ifade edilmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavî dinlerde ise Tanrı inayeti ve lütfü bağlamında hem maddî hem de manevî olarak çeşitli nesne, sembol ve ritüellerle kendini göstermektedir. Çalışmamız, bereketin bahsi geçen kültürlerin inanç sistemleri içerisindeki sembolik ifadelerini ele almayı hedeflemektedir.

⁷ Yasin Öner, *Sinemada Dinî Sembolizm: Netflix Filmlerinde Hristiyanlık* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.), 89.

Diğer yandan çalışmamızın amacı, yalnızca bereket ile ilgili sembollerin tespit edilmesi değil; aynı zamanda bu sembollerin hangi inançsal, kültürel ve ritüel bağlamlarda işlev kazandığını anlamaktır. Bu doğrultuda bereket sembollerinin mitolojik anlatılarda, dinî uygulamalarda nasıl ortaya çıktığı ve bu sembollerin insan-tanrı ilişkisinde ne tür anlamlar taşıdığı irdelenmektedir. Aynı zamanda sembollerin sürekliliği ve toplumsal hafızaya kazınması çalışmamızın alanına dahil edilmiştir. Ortaya konulacak bu çalışma ile bereket kavramı, farklı inanç sistemlerindeki sembolleri ve ritüel uygulamaları ile Dinler Tarihi alanına katkı sunacaktır.

ÇALIŞMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Bu çalışmada Ön Asya dinlerindeki bereket sembollerinin dinî işlevleri ve yüklendiği anlamlar ele alınmaktadır. Çalışmamızın kapsamı ağırlıklı olarak Sümer, Mısır inanç sistemleri ve Yahudilik, Hristiyanlık gibi semitik dinlerin bereket sembolleri ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmamızda doğrudan bir saha çalışmasının gerçekleştirilmemiş olması önemli bir sınırlılıktır. Dolayısıyla incelenen inanç sistemleri, ritüeller, nesnelere mevcut literatüre dayanmaktadır. Söz konusu durum din mensuplarının açık deneyimlerine doğrudan ulaşma imkânını sınırlamıştır. Çalışmamız seçili örnekler üzerinden bir analiz sunmakta; inanç sistemlerinin bereket sembolleri üzerinden ilişkisini belirli örneklerle kuramsal çerçevede ele almaktadır.

ÇALIŞMANIN YÖNTEM VE TEKNİĞİ

Çalışmamız, deskriptif yöntemle ele alınmıştır. Araştırmamızda Ön Asya dinlerinde bereketin, dini sembolizm ve ritüelleri içerisindeki yerini anlamak amacıyla mevcut akademik kaynaklar üzerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamında antropoloji, mitoloji ve dinler tarihi alanlarında yayımlanmış kitaplar, makaleler, alan araştırması raporları ve etnografik incelemeler taranmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi yoluyla sınıflandırılmıştır. Kavramların açıklanmasında fenomenolojik yöntem kullanılmıştır. Netice itibarıyla bereket kavramının dinî açıdan sembolizmi, dinler tarihinin betimleyici yöntemi benimsenerek örnekler üzerinden anlatılmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Bereket mefhumunun Ön Asya dinlerindeki sembollerini, insanın kutsalla olan ilişkisi bağlamında ele aldığımız çalışmamızda yararlandığımız başlıca kaynaklar; dinler tarihi ve mitoloji ile ilgili ansiklopediler, kitaplar ve makalelerdir. Araştırmanın temel amacı doğrultusunda kaynaklar, hem sembollerin tarihsel kökenini hem de inanç sistemlerindeki yerini açıklamak üzere dikkatle analiz edilmiştir. Bu bağlamda din olgusunu ve sözü edilen dinleri aktarmada Necati Sümer'in *Dinler Tarihi* adlı eseri ve Şinasi Gündüz'ün editörlüğünde *Dünya Dinleri* eserinden yararlanılmıştır. Sümer ve Mısır mitolojisini; tanrı, tanrıça ve ritüellerini aktarırken başlıca kaynaklarımız Samuel Noah Kramer'in *Sümer Mitolojisi*, Geraldine Pinch'in *Mısır Mitolojisi*, Mahmut Aydın'ın *Hristiyanlık*, Salime Leyla Gürkan'ın *Yahudilik* isimli eserleri dini inanç sistemlerini açıklarken ayarlandığımız temel kaynaklardır. Özellikle bereket kavramının inanç sistemlerindeki sembollerini aktarırken Ömer Faruk Harman ve İsmail Taşpınar editörlüğünde yayımlanmış *Larousse Semboller Sözlüğü*, Şinasi Gündüz editörlüğünde yayımlanan *Dünya Dinleri*, Jeremy Black ve Anthony Green'in *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Yves Bonnefoy'un *Mitolojiler Sözlüğü* isimli eserler, çalışmamızın literatürünü oluşturan başlıca kaynaklardır. Mümkün mertebe birincil kaynaklara ulaşmaya çalışılmış ardından ikincil kaynaklar ve az da olsa yabancı kaynaklara başvurulmuştur. Seçilen kaynaklar ile bilgi aktarımının yanında konunun yorumlanmasına da yer verilmiştir. Bu bağlamda kaynaklar, sembollerin anlam dünyasını açıklamak, inanç sistemlerinin bereketle kurduğu ilişkiyi göstermek ve bereketin dinî pratikte karşılığını ortaya koymak adına aktif şekilde kullanılmıştır.

Kullanılan literatür, çalışmanın teorik ve yöntemsel omurgasını oluşturmanın yanında dinî ve kültürel olarak bereket sembollerinin çok katmanlı yapısını anlamaya yönelik bütüncül bir perspektif kazandırmıştır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çeşitli dinlerde varlığına inanılan aşkın güce tanrı denir. Tanrı kavramı çeşitli dinler, felsefi sistemler ve kültürel bağlamlar içinde farklı şekillerde tanımlanmış ve tartışılmıştır. Bahsedilen kavram genel olarak evrenin ve insanın yaratıcısı, düzenleyicisi, yöneticisi olarak kabul edilmiştir. Tanrı üstün ve aşkındır. Tarih boyunca çeşitli inanç ve düşünce sistemlerinin temelini oluşturmuştur. Tek tanrılı dinlerde bu kavram evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisi anlamındadır. Başlangıcı ve sonu olmayan bir varlıktır. Çok tanrılı inanç sistemlerinde ise tanrılar kozmik düzenin belirli yerlerini yönetirler. Sınırlı olmalarıyla birlikte kutsaldırlar. Tanrı'nın nitelikleri her inanç sisteminde farklılıklar göstermektedir. Tanrıya dair sorular ve cevaplar insanlığın varoluşsal arayışlarının göstergesidir. Tanrı anlayışındaki farklılıklar da insanın ve onun kültürel çeşitliliğinin derinliğini yansıtır.⁸

Tanrıça ise evrenin ve insanın belli yönlerini temsil eden dişi ilahi varlıktır. Çoğunlukla doğurganlık, bereket, doğa, yaşam döngüsü, annelik ve dişilik ile ilişkilendirilmiştir. Birçok kültürde tanrıçalar, doğanın yenilenmesi, toprağın üretkenliği ve yaşamın sürekliliğini temsil etmişlerdir. Dinlerde ve mitoslarda genellikle eril tanrılarla birlikte aynı panteonun parçasıdır. Bazı inançlarda ise tek başına kutsal ve aşkındır. Tanrıçalar çoğunlukla doğurganlık, bereket, doğa, aşk, ölüm gibi olgularla ilişkilendirilmiştir. Doğaüstü güçlere sahip olmakla birlikte kadınlığın ve dişil enerjinin kutsallığını ifade etmiştir. Tanrıça figürleri kadının kutsallığını, doğanın üretkenliğini, yaşamın döngüsellikini temsil ederler. Söz konusu temsiller mitler ve ritüeller aracılığıyla toplumsal hafızaya kazınır.⁹

Bereket kelimesi artmak, çoğalmak, feyiz, verimlilik anlamlarına gelir. O, somut anlamda ürünlerin bolluğu, zenginlik, doğurganlık, gibi maddî bir artıştır. Ancak soyut anlamda Tanrı'nın lütfü, huzur, sağlık esenlik, manevî doyum gibi hissedilen iyiliklerin insana bağışlanmasıdır. Başka bir deyişle yalnızca maddî anlamda değil manevî olarak da kutsal ile bağlantılı bir bolluk göstergesi olarak yorumlanmıştır.¹⁰

⁸ Gündüz, "Din ve İnanç Sözlüğü", 358.

⁹ Gündüz, "Din ve İnanç Sözlüğü", 466.

¹⁰ Sadiye Çiftçi, *Türk Kültüründe Bereket ve İlgili İnanışlar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 7.

Çeşitli medeniyetlerde ve inanç sistemlerinde bereketin önemli yeri vardır. Bazı inanç sistemlerinde bereketi arttırmak adına uygulamalar, tanrı ve tanrıçalar, dinî ritüeller ve çeşitli sembollerle kendini göstermiştir. Söz konusu çabalar, yıllar boyunca bereketin bazı sembollerle temsilini beraberinde getirmiştir. Bereketin Tanrı'nın takdiri ile lutfedildiğine inanan insanlar, farklı bereket sembolleri ve uygulamaları ile bu lutfu mazhar olmak istemişlerdir. Böylelikle hem maddî hem manevî bolluğu hatırlatan bereket sembolleri, toplumlar tarafından benimsenen güçlü bir hatırlatıcı olmuştur.¹¹

Sembol kelimesine gelecek olunursa Yananca “sumbolon”dan gelmekte olup simge, nişan, kimlik anlamına gelmektedir. Semboller, bazı nesne ve şekilleri ile kendi anlamlarından daha fazlasını ifade etmektedirler. Alman din bilimci Gustav Menching'e göre her şey sembol olabilmektedir ancak kendiliğinden sembol oluşmamaktadır.¹²

Dinî anlamda semboller, insanların belki de en çok değer verdikleri şeyleri yansıtmaktadır. İnsanoğlu, aşkın olanın mahiyetini semboller aracılığıyla anlamlandırmaktadır. Dinlerde ve çeşitli inançlarda çoğu mefhum birer sembol mahiyeti taşımaktadır. İnsanın dikkatini gerçekliğe ve kutsalına yönelten semboller dinî bir anlam taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında işlevi olan bir dinî sembol kendi anlamını da taşımakta ve kullanıldığı müddetçe önem arz etmektedir.¹³

Bu çerçevede sözü edilen kavramlarla ilintili olarak Ön Asya dinlerinde bereket fenomeni üzerinde duracağız. Bunu yaparken tasvir edici, örnekleyici ve açıklayıcı bir dil kullanmaya gayret edeceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. SÜMER VE MİSİR DİNLERİNDE BEREKET SEMBOLLERİ

Bu bölümde, bereket kavramının tarihin erken dönemlerindeki inanç sistemlerinde semboller aracılığıyla nasıl temsil edildiği ele alınacaktır. Ön Asya coğrafi

¹¹ Emin Öksüz, *Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Bereketi Arttırmaya Yönelik İnanış ve Uygulamalar* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 3.

¹² Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*, 4.

¹³ Esra Şentürk, *İlahî Dinlerde Merkez Sembolizmi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 19.

bölgesinde şekillenen Sümer ve Antik Mısır inanç sistemlerinde tanrılar, tanrıçalar, ritüeller, nesnelere ilişkili olarak bereket sembolleri değerlendirilecektir. Dolayısıyla bu bölümde Ön Asya coğrafyasında özellikle başat olan iki kültür örmeği; Sümer ve Mısır dinleri odakta olacaktır.

1.2. SÜMERLER

Sümerler, MÖ 4000 civarında Mezopotamya'nın güneyinde, günümüz Irak bölgesinde yer alan bir uygarlık kurmuşlardır. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan verimli topraklara sahip olmuşlardır. Bilinen en eski medeniyetlerden biri olan Sümerler sözü edilen bölgelerde şehir devletleri kurmuş ve gelişmiş bir toplum yapısına sahip olmuşlardır. Sümer halkı ilk olarak köy yaşamıyla karşılaşmış sonrasında daha önce kullanılmamış aletler yaparak yaşam tarzlarını değiştirip şehir kültürü kurabilmişlerdir. Mezopotamya topraklarında sulama kanalları, tarım teknikleri, yazı, silindir mühür ve yazılı hukuk sistemleri gibi birçok yeniliği hayata geçirmişler ve yüksek yerlere mabetler inşa etmişlerdir. Sözü edilen uygarlıklarının temelinde dini inançları bulunmaktadır. Sümerler'e göre yaşamlarını sürdürdükleri dünya üzerindeki her şey tanrının malıdır. Bağımsız şehir devletleri kuran Sümerlerde her şehir devletinin bir kral veya vali tarafından yönetildiği bilinir. Kral aynı zamanda dinî liderdir ve tanrılar adına yönetimi sürdürür. Bu yönleriyle teokratik bir yönetim anlayışına sahiptirler. Krallar aynı zamanda yeryüzünün temsilcileridir. Çok tanrılı inanca sahip olan Sümerler evrenin sürekliliğinin ve işleyişinin tanrıların denetimi ve idaresi sayesinde devam ettiği düşüncesindedirler.¹⁴

Sümerlerde şehir devletlerinin yönetimi dini inançlarına uygun olarak yapılmıştır. Her şehir devletinin bir baş tanrısı olmuş ve onlar için özel tapınaklar inşa edilmiştir. Sümerler tapınakların çevresine ise evlerini inşa ederek, sonrasında surlar yaparak şehri koruma altına almışlardır.¹⁵ Bu bağlamda tapınaklar aynı zamanda dini ve ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü merkezlerdir. Şehir devletlerinin en önemlileri arasında Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak ve Kiş sayılabilir.¹⁶

¹⁴ Abdullah Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014), 119.

¹⁵ Fatma Gündoğdu, *Sümer'de Kadın* (Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 17.

¹⁶ Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 119.

1.3. SÜMERLERDE TANRI ANLAYIŞI

Sümer tanrıları, insan biçiminde tasavvur edilmiş, ölüm dışında kalan tüm insani nitelikler inanç sistemleri doğrultusunda kendilerine atfedilmiştir. Sümer metinlerinde, bu tanrıların yemek yediği, içki içtiği, evlendiği, çocuk sahibi olduğu, hastalandığı, yaralandığı, savaştığı, öfkelenildiği, kıskandığı ve nefret ettiği gibi insan doğasına özgü temel ihtiyaç ve duygulara sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, sahip oldukları olağanüstü güçlere rağmen belirli yasa ve kurallara tabiidirler. Ayrıca her istediklerine doğrudan ulaşamadıkları, amaçlarına ulaşmak için stratejik planlar yaparak kimi zaman hile ve kurnazlık olarak değerlendirilebilecek çeşitli yöntemlere başvurdukları bilinmektedir. Sümerlerde tanrılar, insanlar gibi aile kurup çocuk sahibi olmuşlardır. Bu nedenle geniş bir tanrı panteonundan söz edilebilir. Tanrılar panteondaki konum ve nüfuzları şehirlerin de aynı doğrultuda gelişmesi anlamına gelir. Zamanla siyasi, ekonomik ve askeri açıdan gelişen şehirler, kendi tanrılarının da büyümesini sağlamıştır. Başka bir ifadeyle gelişen şehirlerin tanrıları da Sümer panteonunda önemli yerlere gelmiştir. Böylelikle önemli şehirlerin büyük tanrıları, diğer şehirlerde de saygı duyulan ve tapınılan bir konumda olmuştur.¹⁷

Sümerlere göre şehrin tanrısı, kendisi adına kurulan mabetlerde yaşamaktadır. Şehrin tanrısı, söz konusu şehirde yaşayan tüm insanların huzur ve mutluluklarından, geçimlerinden, günlük hayatın işleyişinden, şehrin düzeninden ve gelişiminden sorumludur. Ayrıca tanrılar tekne veya savaş arabası gibi araçlarla bazen diğer şehirlere de seyahat edebilmektedir. Şehir tanrısının, şehri koruma sorumluluğuyla birlikte tanrı panteonunda şehrin sözcülüğünü de yaparak menfaatini gözetme görevi bulunmaktadır. Ancak bu durumda tanrılar sadece büyük meselelerle ilgilenmekte ve zorunda kaldıkları zaman büyük krallar ya da önemli rahiplerle görüşme sağlamaktadırlar. Şehir tanrıları büyük meselelerle ilgilendikleri için şehirde yaşayan bütün insanların durumunu veya sıkıntılarını takip edememektedirler. Başka bir deyişle her insanı takip edemeyecek kadar meşguliyet sahibidirler. Bu sebeple de her ailenin durumunu takip eden ve sıkıntılarını dinleyen bir koruyucu tanrısı bulunmaktadır. Buna rağmen insanlar koruyucu aile tanrılarından çok şehir tanrısına karşı sorumluluklarını yerine getirmektedir. Mabetlerin

¹⁷ Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 120.

yapımında bulunmak, orada çalışmak, adaklar sunmak ve törenlere katılmak her bireyin yapmakkla mükellef olduğu ritüellerdir.¹⁸

Bir konu hakkında tanrıların fikrini öğrenmek isteyen bir Sümerli öncelikle rahiplerin yanına giderek kendiler ve tanrı arasında aracılık yapmalarını istemektedir. Kişi kurban keser, rahip kesilen kurbanda bazı işaretler bularak bunların manasını yorumlamaktadır. İşaretlerin anlamı genellikle mabette bulunan tabletlerden çıkarılmaktadır. Bulunan anlam ve yapılan yoruma göre kişi yönlendirilmektedir.¹⁹

Sümerlerin inancına göre bir insanın gördüğü ve düşündüğü her nesnenin bir tanrısı bulunmaktadır. Bunun yanında tanrıların hizmetinde bulunan yardımcı tanrıların da varlığından söz edilmektedir. Panteondaki tanrılar, güçlerine ve yetkilerine göre farklı gruplara ayrılmaktadır. Dört büyük yaratıcı tanrılar; yer, gök, su, hava tanrıları, diğerleri ise yönetici ve koruyucu tanrılardır. Tanrılar yaratma isteğinde buldukları zaman konuyla ilişkili plan yapmakta ve yaratmak için gereken ilahi söcüğü söylemektedirler.²⁰

Diğer yandan Sümerler, medeniyetlerinin başlangıcından itibaren yapmış oldukları büyük mabetler, çok sayıda dinî kitabe ve metinler, şehirlerdeki kuleler ve adak sunma yerleri gibi elimize ulaşan somut verileri sayesinde, inançlarının tüm yaşamlarına yön verdiği düşüncesini delillendirmişlerdir. Sümerler için bir nesne ne kadar önemliyse o nesneden hangi tanrı mesulse vasfı da ona göre önem kazanmıştır.²¹

Çok fazla tanrısı bulunan Sümerlerin, kaderi belirleyen yedi büyük tanrıları diğerlerine nispeten çok daha önemlidir. Yaşam, ölüm, evrenin yaratılışı, kader, verimlilik, tarım gibi unsurlar bu tanrıların tekelindedir. Sümer kentleri için ayrı ayrı tanrılar olsa da Sümerliler yazgıyı belirleyen yedi tanrıya inanmışlar ve ibadet etmişlerdir.²²

¹⁸ Abdullah Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 34.

¹⁹ Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 121.

²⁰ Gündoğdu, *Sümer'de Kadın*, 17.

²¹ Gündoğdu, *Sümer'de Kadın*, 18.

²² Gündoğdu, *Sümer'de Kadın*, 19.

1.4. SÜMER MİTOLOJİSİ

Günümüze kadar Sümer mitolojisiyle ilgili bilgiler hâlâ tam olarak bilinmemekle birlikte elimize geçenlerin büyük çoğunluğu Sümerlere ait olduğu bilinen edebiyat tabletlerinden edinilen bilgilerdir. Bir zamanlar Mezopotamya'nın en verimli topraklarına sahip olan Sümerler, ekonomik, siyasi ve özellikle de sosyal alanda oldukça iyi bir ilerleme kaydetmişlerdir. Beraberinde gelen dinsel anlayış ve kavramların gelişmesiyle de ilişkili oldukları Yakın Doğu halklarının üstünde ciddi derecede etkisi olmuştur. Yapılan kazılar sonucunda bulunan binlerce Sümer tabletleri içeriğinde destanlar, mitler, ilahiler, ağıtlar ve atasözleri bulunmaktadır. Çiviyazısını geliştirerek zengin içerikli bir edebiyata sahip olmuşlardır. Ayrıca bütüncül bir panteon geliştirmişlerdir.²³

Sümer mitolosinde evrenin yaratılışı sembolik anlatımlarla tasvir edilmiştir. Yazıtlarda evrenin yaratılışı ile ilgili pasaj şu şekilde başlar:

“ Gök ile yer uzaklaştıktan sonra,

Yer gökten ayrıldıktan sonra,

İnsanın adı konduktan sonra;

An göğü ele geçirdikten sonra,

Enlil yeri ele geçirdikten sonra,

*Ereşkigal Kur'un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra; (...)*²⁴

Yazılı pasajlar incelendiğinde Sümer mitolojisinde başlangıçta gök ile yerin bütün olduğu anlaşılır. Sonraları gök ile yer birbirinden ayrılmış ve insanın yaratılışı başlamıştır. Sümer inancına göre her şeyin başlangıcından önce ilksel deniz vardır. Gök ile yerin birleşiminden olan kozmik dağı ilksel deniz meydana getirmiştir. Tanrılar insan şeklinde kişilik oluşturmuş ve An (gök) eril, Ki (yer) dişil olarak vücut bulmuştur. Ki'yi de ele geçirerek onunla birleşmiştir. Enlil ile annesi Ki'nin birleşmesiyle evrenin düzenlenmesi, insanın yaratılışı ve medeniyetin kuruluşu başlamıştır. Evren, gök ile yere

²³ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2017), 30.

²⁴ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 80.

ait alt bölümler hâlinde düzenlenmiştir. Gökyüzünde gök tanrıları otururken yeryüzü tanrıları da yer ve yeraltında bulunur. Onların birleşmesinden de Enlil (hava tanrısı) meydana gelmiştir. Hava tanrısı Enlil yer ile göğü birbirinden ayırmıştır. Babası An göğü ele geçirmiştir. Enlil ise yeryüzü tanrıçasıdır.²⁵

Sümerlere göre insanın yaratılışı tanrılara hizmet görme amacını taşımaktadır. Başka bir deyişle insanın yaratılış amacı tanrıların geçimlerini sağlamak için emek harcama zorluğundan kaynaklanmaktadır.²⁶ Özellikle dişi tanrılar diğer tüm tanrıların ekmeklerini sağlamada güçlük çekme durumundan yakınırlar. Hem su tanrısı hem de Sümerlerin bilgelik tanrısı olan Enki'nin annesi, tanrıların gözyaşlarını kendisine getirmiştir. O, Enki'den tanrılara yardımcı olacak varlıkların yaratılmasını istemiştir. Enki, konu üzerine düşünerek *“iyi ve soylu şekilleyici”*lerin başına geçmiş ve onlara şöyle demiştir:²⁷

*“Ey ana, sözünü ettiğin yaratık, var edildi,
 (...)
 Deniz dibinin yüzeyindeki kilden yüreğini yoğur,
 İyi ve soylu şekilleyiciler kili berkitecekler,
 Sen, sen onların uzuvlarını ortaya çıkar;
 Ninmah (toprak-ana tanrıça) senin üstünde çalışacak,
 ... doğum tanrıçaları sen biçimlenirken yanında olacaklar;
 Ey ana, (yeni doğanın) yazgısını belirle,
 Ninmah onun üstüne tanrıların ... yerleştirecek,
 ... insan olarak...”²⁸*

²⁵ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 83.

²⁶ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 132.

²⁷ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 132.

²⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 133.

İnsanın yaratılışı pasajda sözü edilen şekilde gerçekleşikten sonra Enki, insanın yaratılışı şerefine tanrılara ziyafet vermiştir. İnsanın yaratılışı Enki ve Ninhursag adlı mitte anlatılmaktadır.²⁹

Genel çerçevede Sümer kozmogonisine bakıldığında, başlangıçta ilksel denizin var olduğu ve bu ilksel denizin tanrıça Nammu adında olduğu bilinir. Nammu, gök tanrısı An ile yer tanrıçası Ki'yi doğurmuştur. An ve Ki'nin birleşiminden ise hava tanrısı Enlil meydana gelmiştir. İlksel deniz, birleşik olan göğü ve yeri ortaya çıkarmış, hava ise iki varlığı birbirinden ayırmıştır. Yer ile gök birbirinden ayrıldıktan sonra yeryüzünde hayvan, bitki ve insan yaşamı mümkün olmuştur. Hava tanrısı Enlil, karanlığın giderilmesi için ay tanrısı Nanna'ya yaşam vermiştir.³⁰

Ay tanrısı Nanna ise babasından daha parlak olan güneş tanrısı Utu'ya yaşam vermiştir. Daha sonra hava tanrısı Enlil ile yer tanrıçası olan annesi Ki birleşerek su tanrısı Enki'yi meydana getirmişlerdir. Enki'nin varlığı ile yeryüzünde havansal ve bitkisel yaşam yaratılırken ilksel deniz olan tanrıça Nammu, yer tanrıçası Ki ve su tanrısı Enki'nin ortak çabalarıyla da insanın yaratılmıştır.³¹

Doğanın gücünü kabullenerek onu evcilleştirmeyi başaran Sümerlerin doğayla uyumu, erdemleri ve kurulu düzene duydukları saygı, kendi kozmogonik anlatılarında açıkça belli olmaktadır. İlahi güçlere hizmet etme görevi benimsenmiş, tanrılara saygı ve tazim Sümer yaşamının ayrılmaz parçası olmuştur. Yapılan kazılar sonucu bulunan tabletler sayesinde Sümerlerin oluşturmuş olduğu mitler anlaşılır hâle gelmiştir. Sümerlerin yaşayışı ve kurmuş oldukları tüm sistemlerin inançları doğrultusunda olduğu gerçeği yine mitleri sayesinde öğrenilmektedir. Dini inançlarına bakıldığında tabiat ve evrenle sıkı bir etkileşim söz konusudur. İnanç sistemlerindeki çoğu unsur, yenilikleri sayesinde uygarlık alanı dışına taşmış ve hatta günümüze kadar gelmiştir. Tarım, ticaret, verimlilik, bereket, doğum, evlilik, sağlık gibi birçok alanda davranış ve ritüelleri dinî inançları etrafında şekillenmiştir. Günlük hayatlarında veya dini ritüellerinde kullanılan semboller dahi tanrı tasavvurları ve inançları bağlamında oluşmuştur. Din anlayışlarıyla evren arasında yakın bir ilişki olduğu gibi bereket veya verimsizlik durumları da dini

²⁹ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 28.

³⁰ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 140.

³¹ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 140.

nedenlere bağlıdır. Sümer tanrıları, halk tarafından insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmişlerdir ancak birtakım tanrısal alametler ve sembollere de sahip olmuşlardır. Tanrısallık ile ilgili tasvir ve semboller her tanrıda farklılık göstermektedir. Örnek verilecek olursa; Enki, yarı balık yarı keçi olarak; İşkur, aslan-ejderha; Nergal, aslan-iblis şeklinde tasvir edilmiştir. Bunun yanında boynuzlu başlık giymek tanrılık alametlerindedir. Tanrıların tasvir edildiği silindir mühürler ve tabletlerde boynuzlu başlıklara sıkça rastlanmaktadır.³²

Teologlar, Sümer tanrılarının çok fazla olması sebebiyle hiyerarşik sıralamanın olması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Buradan hareketle bir panteon geliştirmişlerdir. Panteondaki tanrıların sıralaması bizlere aslında o günkü yönetim ve siyasi hiyerarşinin bir resmi olarak yansımıştır. Panteonun en başında kozmosu meydana getiren ve yazgıları belirleyen yedi tanrı (*An, Enli, Enki, Ninhursag, Nanna-Sin, Utu, İnanna*) bulunmaktadır. Bunları takiben, Sümerlerin elli ilahtan oluşan büyük tanrıları, yaratıcı güce sahip olmayan tanrılar ve diğer tanrıların himayesinde bulunan tanrılar gelmektedir.³³

Bazı tarihçiler ise Sümer tanrılarını iki gruba ayırmışlardır. İlk grupta An, Enlil, Enki üçlüsü; ikinci grupta ise Nanna-sin, Utu ve İnanna'dan oluşan gezegen üçlüsü gelmektedir. Her iki görüşe göre de en önemli tanrı ve tanrıçalar bellidir ve hemen hemen aynıdır. Sümerler aşağıda sözü edilecek bu tanrılara inanmış ve ibadet etmişlerdir.³⁴

Adı geçen tanrılardan söz etmek Sümerlerdeki bereket fenomenini anlamak açısından önemlidir. Çünkü Sümerlerde bereket sembolü, bu tanrılar bilinmeden yeterince anlaşılmaz.

³² Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 120.

³³ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 35.

³⁴ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 36.

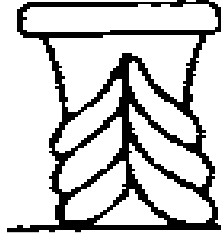
1.5. SÜMERLERDE BEREKETLE İLİŞKİLİ TANRILAR

1.5.1. Enlil

Sümerlerde “Enlil” havanın efendisi anlamına gelmektedir.³⁵ Yer ve gök arasındaki havanın (öz) tanrısıdır. Baş tanrı ve gök tanrısı olan An’ın oğludur. Göğü yerden uzaklaştırmıştır. Babası An, göğü ele geçirmiş, Enlil ise annesi Ki’yi (yeri) ele geçirmiştir.³⁶ Hava tanrısı Enlil, annesi olan yer tanrıçası Ki ile birleşmiş; bu birleşmenin sonucunda evrenin düzenlenmesi ve uygarlığın kuruluşu başlamıştır.³⁷

Enlil, güneşin doğmasını sağlamış, ülkeye bolluk ve bereket getirmiş, kazmayı ve sabanı yaratmıştır. O, Nippur şehrinin koruyucusudur. Tanrılar meclisinde başkanlık yapmıştır. Uygarlığın kurucusu sayılmasına karşın insanlara nefret beslemektedir. Bu sebeple bazı yerlerde ülkeye felaketler musallat etmiş, yıkım ve yok ediş ona ithaf edilmiştir. Sebebi ise insanların gürültülerinin, tanrılarının rahat yaşamlarını bozmasıdır. İnsan sayısını azaltmak için salgın hastalık, kuraklık ve tufan yollamıştır ancak tüm bu felaketler tanrı Enki tarafından bertaraf edilmiştir. Sümerlerde en büyük tanrı olarak zikredilen An, zaman içerisinde gücünü kaybetmiştir. Bununla birlikte An’ın sahip olduğu tanrısal liderlik Sümerler tarafından oğlu Enlil’e aktarılmıştır. Enlil, genellikle boğa boynuzu şeklinde tasvir edilmiştir.³⁸

Şekil 1.1 Enlil’in Gösterimi

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.16

³⁵ Sevil Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 13.

³⁶ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 9.

³⁷ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 9.

³⁸ Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*, 10.

An ve Enlil, Mezopotamya tanrıları arasında en çok saygı duyulan ve tapınılan tanrılar olmalarıyla ayrı bir öneme sahip olmuşlardır. Uzun yıllar boyunca iki tanrı da panteonun en üstündeki tanrılar olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında Sümerler tarafından söz konusu iki tanrının Dünya'yı ve tanrıları yarattıklarına inanılmaktadır.³⁹

1.5.2. Enki

Sümerlerin dört büyük tanrısından biridir. Bilgi ve akıl sahibi olması Sümer tanrıları arasındaki en önemli özelliğidir. Bilgelik tanrısı olarak da anılır. İşlerini kurnazca haletmesinden dolayı birçok kaynakta ismi kurnaz tanrı olarak geçer. Sümerler onu bilgelik, deniz, ırmak tanrısı olarak vasıflandırmışlardır. İlk insanı yaratan, tanrı Enki'dir.⁴⁰ Bu nedenle o, insanların hatalarını örtmüş ve onlara nasihatte bulunmuştur. Sümer mitolojisinde belki de en çok betimleme tanrı Enki hakkındadır.⁴¹

Enki, Eridu şehinin koruyucu tanrısıdır. Ana tanrıça Ki ile birlikte hareket ederek yeryüzünün düzenini sağlamıştır. Yeraltı sularının Sümerlerin deyişiyle Abzu'nun sorumlusudur. Abzu, yer altı okyanusunun ismidir ve Enki de insanlar yaratılmadan önce annesi, karısı ve hizmetçisi ile burada yaşamaktadır. Bilgelik ve akılla birlikte anıldığından olsa gerek aynı zamanda sözün, sanatın, hitabetin, zanaatin, büyüünün de ustasıdır. Enki, su kaynaklarını insanlığa sunarak tarımın ve uygarlığın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bereket vazosu, ucu koç başlı değnek ve su sarmalı Enki'nin simgelerindedir. Sümer sanatında çoğunlukla uzun sakallı, uzun kaftanlı, çok boynuzlu başlığı ile betimlenmiştir.⁴²

Şekil 1.2 Enki'nin simgesi olan bereket Vazosu

³⁹ Ali Karyelioğlu, *Semavi Bilginin Sümer Mitolojisindeki izleri* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21.

⁴⁰ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 132.

⁴¹ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 47.

⁴² Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 48.

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.212

Şekil 1.3 Tanrı Enki

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.159

1.5.3. İnanna

Bazı Sümer tabletlerinde *Ninsianna* veya *Innin* olarak da bilinir.⁴³ Uruk kentinin koruyucu tanrıçasıdır. Tapınağı ise Uruk kentindeki “*E-anna*” (gökyüzü evi) tapınağıdır.⁴⁴

İnanna'nın babasının kim olduğu tam olarak bilinmemektedir. Kardeşleri ise güneş tanrısı Utu ve yer altı dünyasının kraliçesi Ereškigal'dir. Çocuğunun olmadığı ifade edilir. Aşk, tutku, doğurganlık, bereket tanrıçası olarak görülmüştür. Cazibesıyla birçok tanrıyı ve insanları etkilemiştir. Yüzlerce sevgilisi vardır. Gökyüzünün hanımefendisi olarak bilinmiş ve yeryüzüne bolluk, bereket dağıttığına inanılmıştır. Aşk ve bereket tanrıçası olduğu gibi; savaşın, ölüm ve yıkımın da tanrıçasıdır. Çeşitli mitlerde ülkeleri fethettiği, düşmanlarına korku saldığı ve savaşları başlattığı kaydedilir.⁴⁵

Genellikle doyumsuz, kibirli, hırslı bir yapıya sahip olan İnanna, Sümer toplumunda dikkat çeken bir tanrıçadır.⁴⁶ İnanna'nın tasviri, savaş tanrısı olduğunda bir

⁴³ Esra Nur Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 100.

⁴⁴ Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*, 101.

⁴⁵ Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*, 102.

⁴⁶ Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 54.

tahtta oturması veya ayakta durması, elinde iki yılan sarılı bir asa tutması şeklindedir. Aşk tanrısı olarak betimlendiğinde ise simgesi Venüs yıldızıdır.⁴⁷

Şekil 1.4 Tanrıça İnanna

Kaynak: Sevil Er- Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması s. 17

1.5.4. Nanna-Sin (Sin)

Sümerlerin ay tanrısıdır. *Nanna* hilal anlamına gelen *Suen* adıyla bilinmektedir. Nanna, Enlil ve Ninlil oğludur. Koruyucu şehri Ur ve tapınağı Ur kentindeki E-kis-nugal tapınağıdır. Sümerler, her şeye hayat veren suyun, Ay'ın etkisi altında olduğunu anlamışlar, bitkilerin ve hayvanların bereketli olması için Ay'a ihtiyaç duymuşlar, onu bereketin ve doğurganlığın simgesi olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda Ay'ın ölçtüğü en önemli şey zamandır.⁴⁸

Öte yandan bilindiği üzere Sümer takvimleri de Ay'ın evreleri gözlemlenerek oluşturulmuştur. Nanna'ya tapanlar, ayın evrelerine anlamlar yüklemiştir. Nanna'nın en bilindik sembolü yukarı dönük şeklindeki '*hilâl*'dir.⁴⁹

Kutsal hayvanı ise boynuzlarının hilâle benzemesinden dolayı boğadır. Sümer mitolojisine göre Nanna yeraltında doğmuştur ve yer altı dünyasında ölüleri yargılamıştır. Aynı zamanda kralların yapmış oldukları yanlış işlerde onlardan intikam alarak cezalandırılmaları konusunda önemli bir güce sahip olmuştur.⁵⁰

⁴⁷ Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*, 103.

⁴⁸ Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*, 98.

⁴⁹ Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*, 20.

⁵⁰ Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", 130.

Şekil 1.5 Tanrı Nanna-Sin

Kaynak: Sevil Er- Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması s.21

1.5.5. Utu (Şamaş)

Utu veya diğer adıyla Şamaş Sümerlerin güneş tanrısıdır. Ay tanrısı olan Nanna'nın oğlu olduğu bilinmektedir. Koruyucu kenti *Larsa* ve *Sipar* şehirleridir. Tapınağı ise sözü geçen şehirlerde bulunan ve “*Beyaz Ev*” anlamına gelen *Ebabbar* tapınağıdır. O, ışığın gücünü temsil etmiş ve haksızlıkları karanlıklardan aydınlığa çıkarmıştır. Sümerlere göre ülkenin baş yargıcısıdır. Adalet, doğruluk ve dürüstlük kavramlarıyla anılmıştır. Yapılan her türlü yolsuzluk, adaletsizlik Utu'ya karşı işlenen bir suç olarak görülmüştür. Kralların meşruiyetlerini Utu'dan aldıkları kabul edilmiştir. Yapılan yasalar da Utu'nun vahyi olarak görülmüştür.⁵¹

Utu, güneşin aydınlığıyla özdeşleştirilmiştir.⁵² Sümer mitolojine göre Utu, her gün doğudaki dağların açık kapılarından gelerek her yere ulaşır; akşam olunca da ufku batı tarafındaki kapıdan ölümler diyarına gider.⁵³

Sümerler açısından Utu, insanlarla yakın ilişki içerisinde olmuş, onlara yardımcı olarak kötülüklerden korumuştur. Sümerlere göre Utu, tanrı Enki ile birlikte kehânetlerde bulunmuş, karmaşık ve gizemli olayları aydınlatmıştır. Genellikle simgesi bir çeşit budama testeresi ve güneş diskidir.⁵⁴

⁵¹ Çiftçi, *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*, 99.

⁵² Altuncu, *Sümerlerin Dini Tarihi*, 52.

⁵³ Altuncu, “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, 131.

⁵⁴ Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*, 23.

Şekil 1.6 Güneş Tanrısı Utu

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s. 223

1.6. SÜMER BEREKET SEMBOLLERİ

Mezopotamya medeniyetleri arasında önemli bir konuma sahip olan Sümerler, inanç sistemlerini doğa olayları ile doğrudan şekillendirmiştir. Yaşamı ve düzeni tanrılarla kurdukları ilişkiler üzerinden açıklamışlardır. Bu açıdan bereket olgusu da Sümerler için yalnızca maddî bir zenginlik değil, aynı zamanda tanrısal iradeye uyum sağlama, dengenin sürdürülebilirliği ve düzenin korunması anlamına gelmiştir. Bu bağlamda Sümer mitolojisinde bereket; tanrı, ritüel ve sembollerle temsil edilmiştir. Sümer kültüründe ve inancında ön plana çıkan bereket sembollerini belirli başlıklar altında ele almak konunun anlaşılması açısından önemlidir.

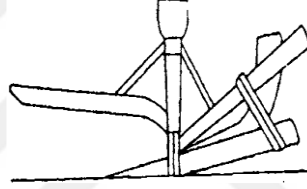
1.6.1. Kazma ve Sabanı Yaratan Enlil

Sümerlerde hava tanrısı olan Enlil bütün ülkelerin babası, evrenin kralı, tanrıların babası şeklinde de adlandırılmıştır. Enlil, özellikle insanlar ve hayvanlar için gerekli olan bitkilerin tasarlanmasından sorumlu bir tanrıdır. Sümer medeniyeti için belki de en önemli ve ilk tarımsal aletler olan kazma ve sabanın yaratısı, biçimlendiricisi Enlil'dir.⁵⁵ “Kazma'nın Yaratılışı” adlı Sümer şiirinde durum şöyle aktarılır:

⁵⁵ İrfan Cemiloğlu, *İnanna ve Dumuzi Anlatısı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 17.

“Kazmayı var etti, “gün”ü yarattı,
 Kazmaya ve sepete “kudret” yükledi.
 Enlil, kazmasını yüceltti,
 (...)
 Kötü... bitkilerin başını o ezer,
 Köklerini çeker çıkarır, başlarını koparır,
 ... bitkileri kazma kurtarır,
 Kazmanın yazgısını Enlil baba belirledi.”⁵⁶

Şekil 1.7 Bir Saban

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s. 183

1.6.2. Sığır ve Tahıl

Bereket fenomeni çerçevesinde “Sığır ve Tahıl” başlıklı mitte sığır tanrısı Lahar ve tahıl tanrısı Aşnan zikredilir. Genel kabule göre Habil-Kabil hikâyesinin başka bir yorumudur. Sümer şiirinde anlatılan pasajda, Lahar ve Aşnan’ın yeryüzüne inişleri ve nimetleri insanlara nasıl bağışladıkları aktarılır:⁵⁷

“Lahar ve Aşnan ... indirildiler.

Lahar için (Enki ve Enlil) ağıl kurdu.

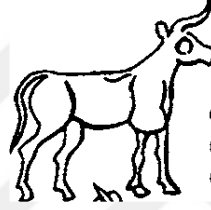
Bitkiler, otlar ve ... armağan ettiler ona;

⁵⁶ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 103-104.

⁵⁷ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 105.

*Aşnan için bir ev kurdular,
Saban ve boyunduruk armağan ettiler ona,
Topluma bolluk getirdiler,
(...)
Ambarların içindekini çoğalttılar,
Depoları doldurdular.
Evlere bolluk bereket getirirler.”⁵⁸*

Şekil 1.8 Bir Sığır

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.96

1.6.3. Enki

Sümer inancına göre Enki, yer altı tatlı su okyanusunun başka bir deyişle “Abzu”nun tanrısıdır. Yeryüzündeki tüm suların da tanrısıdır. Enki’nin kutsal hayvanları kaplumbağa, balık, keçi-balıktır. Enki’nin simgelerinden biri “su akan vazo” başka bir deyişle “bereket vazosu”dur. Sözü edilen simge Enki ve Abzu’yla ilişkilendirilmiştir. Enki’nin bir başka sembolü ise akan su sarmalıdır. Bir diğer simgesi ise ucu koç kafasına benzeyen kavisli bir değnektir.⁵⁹

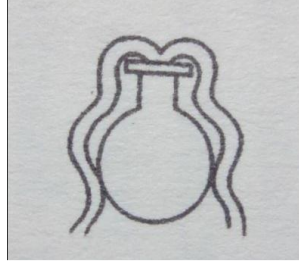
Mitsel anlatılarda Enki’nin kayığına rastlanmıştır ve bu kayığın adı “Abzu’nun dağ keçisi” olarak geçer. Sümer sanatında Enki kaftanlı, boynuzlu ve uzun sakallı olarak betimlenmiştir. Genellikle oturur hâdedir ve omuzlarında toprağa doğru sular akmaktadır. Bazen de su boyunca balıklar da yüzmektedir. Bazı eserlerde ise Enki balık kuyruğu olan bir keçi şeklinde aktarılmıştır. Sümer inancına göre bolluk ve bereket

⁵⁸ Kramer, *Sümer Mitolojisi*, 105-106.

⁵⁹ Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*, 27.

doğrudan Enki ile özdeşleştirilmiştir. Sümerler için en temel ve hayatî varlık olarak suyun yaratıcısıdır. Sümerler, suyu etkili bir şekilde kullanabilmeleri için oluşturmuş oldukları sulama kanallarını Enki'ye boçludurlar. Tarımın gelişmesi ve artan bereketle kendi şehirlerinin gelişimini Enki'ye olan inançlarının bir sonucu olarak görmektedirler.⁶⁰

Şekil 1.9 Enki'nin Simgesi Bereket Vazosu

Kaynak: İçinden Su Taşan Vazo- Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s. 200

Şekil 1.10 Tanrı Enki Tasviri

Kaynak: Enki. Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.72

1.6.4. İnanna

Bereketi temsil eden İnanna, Sümerlerin en önemli dişi ilahıdır. Uruk şehrinin baş-tanrıçasıdır. Sümerlere göre yaşamın olmazsa olmazı tarım ve hayvancılıktır ve toprağın veriminin artması bereketli bir yıl ve zenginlik demektir. Onlar için toprağın ve ana rahminin verimli olması, ürünlerin bereketli olmasını sağlamaktadır. Bundan dolayı

⁶⁰ Er, *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*, 27.

İnanna aşk, güzellik, savaş tanrıçası olmasının yanında Sümerler için başat olarak bereketi temsil etmektedir. İnanna'nın, bereket simgesi olarak tasvir edildiği küçük heykellere Sümerlerde sıkça rastlanmaktadır. Bazı resimlerde İnanna'nın bir ayağı gücü temsil eden bir aslanın üzerindedir ve arka planda temsillerinden biri olan Venüs yıldızı bulunmaktadır.⁶¹

Sümerlere göre İnanna, anne karnındaki çocukları ve ülkedeki başakları büyütür, sürüleri semirir. Sümerler için bereket tanrıçası İnanna'nın krallarıyla evlenmesi, verimliliğin artması ve ülkeye bolluk ve bereketin geleceği anlamını taşımaktadır. Böylelikle çoban-tanrı Dumuzi ile bereket tanrıçası İnanna evlenmek üzere seçilmişlerdir. İnanna ve Dumuzi'nin evlilikleri her yıl kutlanan bir ritüel haline gelerek Kutsal Evlilik töreni şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁶²

Şekil 1.11 İnanna'nın Kült Heykeli

Kaynak: Jeremy Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.113

Şekil 1.12 İnanna Yıldızlara Bürünmüş Halde

⁶¹ Cemiloğlu, *İnanna ve Dumuzi Anlatısı*, 25.

⁶² Cemiloğlu, *İnanna ve Dumuzi Anlatısı*, 23.

Kaynak: Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s.113

1.6.5. Hieros Gamos

Dinler tarihinde ve din fenomenolojisinde sıkça kullanılan bir sözcük olan *Hieros Gamos* Kutsal Evlilik ritüelidir. O, tanrı ve tanrıça arasında gerçekleşir. Sümer inancına göre, Sümer kralı ile aşk ve bereket tanrıçası İnanna arasındaki ayinsel evlilik, toprağın verimi ve doğurganlık için oldukça önemlidir. Kutsal Evlilik’te tanrıça İnanna ile çoban tanrısı Dumuzi Sümer inancının ana unsurlarıdır. Sümerler bitkilerin kuruduğu ve verimliliğin azaldığı dönemlerde kaygılanmış ve ilkbaharda yeniden dirilmeye başlayan tabiatın bereketli olması için İnanna ile Dumuzi’nin evliliklerinin bereketi arttıracığı düşüncesine sahip olmuşlardır. Onlara göre tanrı ve tanrıçanın cinsel birleşimi doğumlarla bereket getirir. Doğanın bereketi de doğum yoluyla arttırılmış olup sürekliliğin sağlanması gerekmektedir. Bu sürekliliği sağlamak için Sümerler her yıl kışın bitiminde şenliklerle doğanın yeniden canlanmasını kutlamış, *Kutsal Evliliği* ritüel hâline getirmiş ve bu törenleri tiyatro şeklinde canlandırmışlardır. Bazen de gerçek anlamda kral ve tapınağın baş rahibesi evlendirilmiştir. Sözü edilen ritüel tanrı ve tanrıçanın birbirine hediye vermesi ile başlar.⁶³ Hediye olarak küçük ve büyük baş hayvanlar kurban verildiği gibi değerli maden ve taşlardan yapılmış takılar da sunulur.⁶⁴

⁶³ Cengiz Çetin, “Antik Çağ’da Hieros Gamos Ritüeli”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (ts.), 101.

⁶⁴ Çetin, “Antik Çağ’da Hieros Gamos Ritüeli”, 101.

Şekil 1.13 İnanna ve Dumuzi

Kaynak:Cengiz Çetin-Antikçağ'da Hieros Gamos Ritüeli s.102

1.7. ANTİK MISIR

Antik Mısır, büyük ve görkemli tapınakları, devasa piramitleri, sarayları, firavunları ve tanrıları ile medeniyetler arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Nil Nehri, bereketli topraklar ve verimli ürünler ile toprağa hayat vermiştir. Kurulan bu medeniyette en önemli yeri tanrı inancı almıştır denilebilir. Neredeyse tüm yaşamlarını tanrıları memnun etmek ve gazabından sakınmak amacıyla yaşayan Mısırlılar, sanattan edebiyata, inançtan tarıma neredeyse her alanda dinî sembolleri kullanmışlardır. Tarım, toprak ve dinî hayat unsurları birleştiğinde Mısırlıların bereketle ilişkilendirdikleri birçok tanrı ve sembol karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵

Antik Mısır, coğrafi olarak günümüz Afrika'sının kuzeydoğusundadır. Doğuda Sina Yarımadası, güney kısımlarında çöller bulunur. Nil deltası merkez olacak şekilde yerleşim yerleri nehir çevresindedir. Antik Mısır coğrafi açıdan iki kısma ayrılır: Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır. Antik Mısır'da insanlar Yukarı Mısır'a "vadi" ismini vermişlerdir. Vadi kayalık bir arazi ortasındadır. Aşağı Mısır'a da "delta" ismini vermişlerdir ve burada

⁶⁵ Gezmez, *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

neredeysi tamamen Akdeniz ikliminin hâkimiyeti görülmektedir. İki bölge için de en önemli unsur Nil ve güneştir.⁶⁶

Nil Nehri Antik Mısır için oldukça hayatidir. Alüvyonlu toprakları Mısır'a taşımıştır. Böylelikle toprağın verimi ve bereketi artmıştır. Nehrin mevsimsel taşkınları ise Mısırlılar üzerinde çok büyük etkiler yaratmıştır. Haziran'dan Eylül'e kadar geçen sürede Nil Nehri suları yükselmiş, Mısırlılar buna "hayat suyu" demişlerdir. Onlar nehrin yükselişini şenliklerle kutlamışlardır. Kasım ayından sonra ise sular azalmış ve geriye verimliliği çok yüksek olan bir toprak bırakmıştır. Söz konusu topraklarda yapılan tarım, insanların sistemli şekilde barınak ve ambar yapımını gerekli kılmıştır. Tarım için bazı hayvanların ehlileştirildiği de bilinmektedir. Tüm bunlarla birlikte nehir dinî yayış noktasında da önemli bir faktör olmuştur.⁶⁷

1.7.1. ANTİK MISIR'DA TANRI ANLAYIŞI

Antik Mısır'da tanrı tanrı anlayışı politeist biçimdedir. Buranın sosyal yaşamında kutsal görülen gök cisimleri, hayvanlar, bitkiler ve hatta insanlar zaman içerisinde mitolojik öğelere dönüştürülmüştür ve onlar böylelikle tanrı ve tanrıçalar olarak tasvir edilmişlerdir. Mısırlılar için Nil de kutsal görüldüğünden, Nil ile bağlantılı bütün ürün ve hayvanların kutsal olarak görülmeye başlanması da çok tanrıçılığın önünü açmıştır.⁶⁸

Hanedanlar Dönemi öncesinde Mısır'da klanlar vardı ve her klan farklı tanrıya inanmıştır. Bunun dışında tüm klanların ortak bazı tanrıları da olmuştur. Hanedanlar dönemiyle birleşen Aşağı ve Yukarı Mısır'ın inanç sisteminde ortak kültler oluşmaya başlamıştır. Başlangıçta canlı ve cansız varlıklar tanrı olarak tasavvur edilmiştir. Daha sonraları genel olarak hayvan figürleriyle karşılaşmıştır. Mısır'da hayvan tasvirlerinin çokça görülmesinin nedenlerinden biri, ölen insanların daha sonra bir canlının formuna girebileceği inancından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Mısırlılar için bazı kutsal hayvanlar tanrıların enkarnasyon hâlidir.⁶⁹

⁶⁶ Hasan Ergin, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 2.

⁶⁷ Ergin, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, 5.

⁶⁸ Gezmez, *Siyasi ve Sosyal Açısından Eski Mısır Dini*, 31.

⁶⁹ Gezmez, *Siyasi ve Sosyal Açısından Eski Mısır Dini*, 32.

Antik Mısır tarihine bakıldığında, sayıları iki bini bulan tanrılar olduğu görülmektedir. Tanrılar topluluğunun sembol ve nitelikleri zaman içerisinde değişmiş, zamanla sistemsal olarak gelişmiştir. Coğrafi etkenler de Mısır'ın tanrı anlayışının gelişmesinde önemli bir yer tutar. Nil Nehri ve güneş Mısırlılar için hayatî öneme sahiptir. Antik Mısır insanları Nil'in suyunun kutsal olduğuna ve suyunun gökten gelerek yerin altındaki gizli yollardan Mısır'a ulaştığına inanmışlardır.⁷⁰

Nil, Mısırlılar için “hayat suyu”dur. Güneş ise aynı şekilde hem insanlar için hem de tarım için hayatîdir. Bundan dolayı güneş sembolü eski eserlerin hemen hemen hepsine kazınmıştır. Mısırlılara göre güneş, her gün bir kayıkla gökyüzünü dolaşır. Yine coğrafyanın özelliklerine göre kutsal hayvanlar değişiklik göstermektedir. Örneğin Nil Nehri kenarlarında timsah tanrıları, çöl kenarlarında ise aslan tanrılarına rastlanmaktadır. Mezar süslemelerinde çoğunlukla tarım ve hayvancılık sahneleri görülmektedir. İnançlarına göre öldükten sonra mumyalanmış cesetlerinin yanında yaşamaya devam edecek olan ruhlar, gittikleri yerde kırmızı ve beyaz buğdayı ekmeye devam etmektedir. Buradan yola çıkarak, öldükten sonra yaşayacakları dünya da Mısır'a benzetilmiştir denilebilir. Tüm bunların sonucu olarak Mısırlıların hayatları boyunca önem verdikleri hemen her şey için bir tanrı vücuda getirdiklerini söylemek mümkündür.⁷¹

1.7.2. Antik Mısır Mitolojisi

Bereket fenomenini anlamak açısından Antik Mısır mitolojisine bakıldığında, animizm yani canlılık anlayışının oldukça yaygın olduğu görülür. Bundan dolayı Antik Mısır'da bitki, hayvan veya herhangi bir nesnenin kutsallığından söz edilebilir. Mısır insanı da ilkel ilahlara duydukları korkudan dolayı kurbanlar sunarak onları yatıştırmaya çalışmışlardır. Önceleri korkulan ruhlar zaman içerisinde putlara daha sonra ise tanrılara dönüşmüşlerdir. Tapınılan ruhlar önceleri bir nesne hâlindeyken sonrasında bir hayvana tapınma şeklinde değişiklik göstermiştir. Ruhların önce yüceltilmesi sonrasında somutlaştırılması beraberinde bu güçlerin tanrısallaştırılmasını getirmiştir. Başka bir

⁷⁰ Meryem K. Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnanıcı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 3.

⁷¹ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnanıcı*, 4.

deyişle güçler insanlaştırılmış ve yerel tanrılar daha sonra şahsiyetleştirilerek tüm Mısır’da tapınılan “yüce tanrı” hâline gelmiştir.⁷²

Mısır mitolojisi eski ve zengin mitsel motifler ve semboller içermektedir. Buna karşın Mısır bilimciler Mısır dini ve mitolojisini kronolojik olarak bir bütün hâlinde açıklamanın oldukça zor olduğu kanaatinde. Bunun sebebi olarak tanrı gruplarının sürekli olarak birbirinden ayrılması veya tanrıların mit olarak adlandıracakları anlatılarının neredeyse hiç bulunmamasıdır. Aynı şekilde mitsel anlatıların çokça değişiklik göstermesi araştırmacıların kafa karışıklıklarına sebep olmuştur. Antik Mısır mitlerinin diğer bir özelliği ise anlatıların yazılı bir metne sahip olmamasıdır. Bu sebeple bazı araştırmacılar antik metinlerde kullanılan imgeleri kendi yorumlarıyla açıklamışlardır.⁷³

Öte yandan Mısır mitolojisinde belirli şekilde bir yaratılış miti bulunmamaktadır.⁷⁴ Buna karşın “zamanın başlangıcı” ile ilgili zengin içeriklere sahiptir. Yine diğer medeniyetlerle karşılaştırıldığında Antik Mısır’a özel bir diğer durum ise kralların, tanrıların temsilcileri olmamaları aksine kralların her zaman tanrı olarak kendilerine yer bulmasıdır. Mısır mitolojisinin belki de en önemli bölümünü Osiris-Horus ve krallık kısmı oluşturur. Krallar, yaşamları boyunca tanrı Horus; öldükten sonra ise tanrı Osiris olmuşlardır.⁷⁵

Antik Mısır mitolojisindeki bir diğer önemli nokta Mısırlıların ölümden sonraki yaşama inanmalarıdır. Mumyalama ritüelleri, mezarlarda bulunan hediyeler, süs eşyaları, mumyalanan ölüyü koruma çabaları Mısırlıların ahiret inancıyla ilgili mitlerini ıspatlar niteliktedir. Bu çerçevede insan ruhu genellikle ölen kişinin ağzında kanat çırpan insan kafalı bir kuş şeklinde tasvir edilmiştir.⁷⁶

Antik Mısır’ın arkaik kozmojisine bakıldığında zaman ise Ra ve Osiris kültü ile karşılaşılır. Ra, Mısır için doğa ve güneş temsili, Osiris ise sosyal kozmoloji temsilidir. Antik Mısır mitlerinin tarihine ve kaynaklarına bakılacak olursa, genel olarak Tanrı ve

⁷² W. Max Müller, *Mısır Mitolojisi*, çev. Cemal Can Trıncioğlu (İstanbul: Maya Kitap, 2023), 17.

⁷³ Düriye Şahin, *Antik Mısır Mitolojisinde Ra Kültü* (Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 80.

⁷⁴ Şahin, *Antik Mısır Mitolojisinde Ra Kültü*, 81.

⁷⁵ Şahin, *Antik Mısır Mitolojisinde Ra Kültü*, 81.

⁷⁶ Müller, *Mısır Mitolojisi*, 171.

insan arasındaki ilişkilerin belli bir zaman diliminde sabitlenmemiş olup belki de binlerce yıl içerisinde değişim ve gelişim göstermiş olduğu görülür.⁷⁷ Bu sebeple Mısır mitlerinin tek bir yorumu olmamakla birlikte onlar tek parça hâlinde bir bütün olarak da metinleştirilememişlerdir.⁷⁸

Sümerlerde olduğu gibi Antik Mısır tanrılarını bilmek Mısırlıların bereket sembollerini anlamak açısından oldukça önemlidir. Çünkü politeist bir coğrafyanın bereket sembolleri tanrılarının niteliğinden ve niceğilinden bağımsız olamaz. Bu açıdan ön olana çıkan ve berekete vurgu yapan Antik Mısır tanrılarında değinmek faydalı olacaktır.

1.7.3. Antik Mısır Tanrıları

Osiris

Osiris, yeryüzü tanrısı Geb ve gökyüzü tanrıçası Nut'un en büyük oğludur.⁷⁹ Anlatıya göre Geb ve Nut'un birleşmesiyle Osiris, İsis, Seth ve Neftis isiminde çocuklar doğmuştur. Bu tanrılarının en büyüğü ise Osiris'tir. Kardeşi İsis ile evlenmiştir. Mısırlılara göre Osiris, tarımı ve medeniyeti ülkeye getirerek herkesin refah içinde yaşamasını sağlamıştır. Sonrasında sadece ülkesine değil, tüm insanlığa armağan etmek istediği bu medeniyeti yaymak için harekete geçmiştir. Osiris'i kıskanan kardeşi Seth ise onun yokluğunu fırsat bilerek yönetimi ele geçirmiştir.⁸⁰

Osiris döndüğünde kardeşi Seth, verdiği bir ziyafette ortaya koyduğu lahitin içine kim sığarsa söz konusu lahiti kendisine vereceğini söylemiştir. Herkes sırayla lahitin içine girmeye başlamış ve sıra Osiris'e geldiğinde kendisi lahite tam sığmıştır. Osiris içindeyken lahitin kapağını kapatan Seth, lahiti Nil Nehri'ne fırlatmıştır. Duruma çok üzülen İsis ise kocasını arayıp bulduğu sırada Seth, Osiris'in bedenini on dört parçaya bölmüş ve Mısır'a savurmuştur. Sonrasında İsis büyü kullanarak kocasının parçalarını birleştirmiş ve ona yeniden hayat üflemiştir. Üflediği yaşam ile onun özünü de alarak kendisinin hamile kalmasını sağlamıştır. İsis ve Osiris'in şahin başlı oğulları Horus,

⁷⁷ geraldine Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 22.

⁷⁸ Şahin, *Antik Mısır Mitolojisinde Ra Kültü*, 81.

⁷⁹ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 269.

⁸⁰ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 19.

amcası Seth'e karşı savaşarak dünyanın hükümdarı olmuştur. Bu sırada gözünü de babasına vermiştir. Böylelikle Osiris yer altı dünyasının hükümdarı olmuştur. Hrus da firavunların atası sayılmıştır. Aynı zamanda firavunların da Horus'un bedenlenmiş hâli olduğuna inanılmıştır.⁸¹

Osiris hem dirilişin hem de ebedî hayatın tanrısıdır. Mısırlı erkek ve kadınlar da Osiris gibi öldükten sonra ayağa kalkacaklarına ve sonsuz hayatı devralacaklarına inanmışlardır. Osiris genellikle bir taç giymiş, bir elinde asası, diğer elinde kamçısı bulunan, mumyalanmış bir kral olarak resmedilmiştir. Derisi ise bazen yeşil bazen de siyahtır. Bunun sebebi bitkisel yaşamı çağrıştıran ölüm ve yeniden doğuş dönemleri ile Osiris arasındaki kuvvetli bağlantıdır.⁸²

Osiris tapımının ilk kez nerede ve ne zaman başladığı ile ilgili tartışmalar olmakla birlikte, Hanedanlık Öncesi dönemde ünlü bir kral veya ilkel bir bitkisel ruh olabileceği konusunda görüş çokluğu mevcuttur. Mısırlılara göre Osiris aynı zamanda mumyalanan ilk kraldır. Orta krallık dönemindeki resimlere bakıldığında, Osiris'in bedeninin arpa ile özdeşleşmiş olduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda Mısırlılar için tahılların biçilme ve ekilme dönemleri ile eşdeğer tutulmuştur. Seth ise buğdayı ezerek döven bir eşek şeklinde tasvir edilmiştir. Antik Mısır insanı için Osiris'in vücudundan çıkan tüm sular Nil Nehri'nin canlandırıcı ve hayat verici olmasıyla yakından ilişkilidir. Başka bir deyişle Osiris'in ve Nil'in kutsallığı birbirine geçmiştir. Yeni Krallık döneminde yapılan dualarda, insanlığın, en sonunda Osiris'in huzurunda toplanacakları belirtilmiştir. Bundan dolayı Osiris, Mısırlılar için tanrıların en yücesi vasfını almaktadır. Osiris adil bir yargıçtır. O aynı zamanda ölümlerin kurtarıcısıdır ve yine ona tarımsal bereket tanrısı olarak da tapınılmıştır.⁸³

Şekil 1.14 Tanrı Osiris

⁸¹ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 20.

⁸² Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 269.

⁸³ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 271.

Kaynak: <https://www.worldhistory.org/osiris/>

İsis

Horus'un annesi ve Osiris'in eşidir. İsis, tüm Mısır krallarının annesidir. Şefkatli olduğu için zamanla tüm tanrılardan daha kapsayıcı bir konuma gelmiştir. Kocasının öldürülmesinden sonra birtakım büyülü sözcüklerle Seth'i uzaklaştırıp eşinin cesedini koruması, Piramit Metinleri'nde söz edilmektedir. Kocasından almış olduğu öz ile Horus'a hamile kalan İsis oğlunu, babasının öcünü alması için gizli bir şekilde büyütüştür. Sonrasında Horus ve Seth'in hipopotam kılığında birbirleri ile dövüşür. İsis araya girerek sihirli zıpkınıyla Seth'i yaralar ancak sonrasında öldürmekten vazgeçerek hayatını bağışlar. Bu duruma sinirlenen oğlu Horus ise annesinin başını uçurur. Ancak tanrılar İsis'e yeni bir baş verirler. Çoğu zaman bu başın bir inek başı olduğu bilinmektedir. Kaynaklara bakıldığında İsis'in, Seth'in düşmanı olmaktan vazgeçmediği anlaşılmaktadır. O birçok farklı kılığa girerek Seth'i yok etmek için çabalamaktadır. En sonunda Tanrısız Mahkeme'de Horus'un krallığının ilan edilmesiyle, İsis'in huzura kavuştuğu anlatılmaktadır.⁸⁴

Mısır'ın büyü metinlerinde ve bazı edebi metinlerde onun kurnaz ve kararlı bir tanrıça olduğundan söz edilmektedir. Çoğu zaman İsis, büyük sihirbaz kılığındadır ve emziren, doyuran, koruyan bir kobra şeklinde sergilenmektedir. Zeki ve sınırlarını koruyabilen bir tanrıçadır. İsis kültü, zamanla daha çok ön plana çıkmakta ve kendisine deniz tanrıçası olarak tapınılmaktadır. Böylelikle İsis, gemilerin limana sağ salim

⁸⁴ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 227.

ulaşmasını sağlamaktadır. Mısırlıların inancına göre İsis, tarımı ve yararlı zanaat kurumlarını icat etmiştir.⁸⁵

Yine Mısırlılar açısından İsis, bereket ve buğday tanrıçasıdır. Mısırlılar, ilk ekini biçmiş oldukları yığınların etrafında göğüslerine vurarak İsis'e dualar etmişlerdir. Dünya oluştuğunda İsis, erkeklerin kadınları ve çocukların da anne-babalarını sevmelerini emretmiştir. Mısırlılar için İsis, acı çeken insanlığın acılarını dindirmek için kendisini acılar içinde bırakmıştır.⁸⁶

İsis'in tasvirleri ve heykelleri çok değişik şekillerde yapıldığı için tanınması, ayırt edilmesi kolay değildir. Bazen, kafasının üzerinde "taht" sözcüğünün harfleri yazılı şekilde resmedilmiştir. Bazı tasvirlerde tek başına, bazılarında ise oğlu Horus ile birlikte tahta oturmuş vaziyettedir. Önceleri bereket tanrıçası olarak anılırken daha sonraları dişilik özelliklerini de kullanarak kötülöklere karşı savaşan bir tanrıça konumuna gelmiştir.⁸⁷

Şekil 1.15 Tanrıça İsis

Kaynak: <https://www.worldhistory.org>

Horus

Antik Mısır'da şahinler genellikle kutsal sayılmıştır. Nitekim bazı tanrılar şahin şeklindedir. Ancak şahin tanrılar arasından en ünlüsü Horus'tur. Horus, ilk olarak

⁸⁵ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 228.

⁸⁶ Ergin, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, 74.

⁸⁷ Ergin, *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, 75.

gökyüzü tanrısıdır, gökyüzü onun çehresidir. Sağ gözü güneş, sol gözü aydır. Bir devlet tanrısı olarak bilinmekle birlikte tahta çıkan her kralın Horus'un temsilcisi olduğuna inanılmıştır. Hatta krallar, unvanlarına Horus'un adını da eklemişlerdir. Antik Mısır halkı için güneşten gelen ışınlar Horus'un gözleridir. Onlara göre gözünün kaynağı güneştir ve ruhu da güneşin ışınlarıdır. Horus'un gözleri her şeyi yaratmıştır ve gözlerini açtığında da her şeyi görmektedir. Onun gözlerinden gelen ışınlar her şeye hayat vermektedir.⁸⁸

Şekil 1.16 Horus ve Seth Kutsal Bitki Fidelerini Bağlarken

Kaynak:Black-Anthony Green Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü s. 1049

Amon

Amon, hava tanrısıdır. İsmi “görünmez olan” anlamına gelmektedir.⁸⁹ Amon, önceden Mısır'ın Teb bölgesinde yerel bir tanrıyken daha sonraları ünü artmış ve tüm ülkede tapınılan büyük tanrılar arasında yerini almıştır. Antik Mısır anlatılarına göre Amun bir kazdır ve yeryüzünün ilk yumurtasını yumurtlamıştır. Mısırlı din adamları Amon'u Osiris'in ruhu olarak düşünmüşlerdir.⁹⁰

⁸⁸ Ergin, *Mısırluların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, 66.

⁸⁹ Ergin, *Mısırluların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, 57.

⁹⁰ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnançları*, 25.

Onlara göre cesedi alt dünyadadır ve güneş tanrısı da gece yolculuğunda alt dünyaya, onun bedenini ziyarete gitmektedir. Bundan dolayı daha sonraki dönemlerde Amon, tanrı Ra ile özdeşleştirilerek Amon-Ra ismini almıştır. Böylelikle Yeni İmparatorluk döneminden itibaren Mısır'ın başlıca ilahlarından sayılmıştır. Kutsal hayvanı da koç olmuştur. Birçok kabartmada koç başlı insan şeklinde tasvir edilmiştir. Amon-Ra adına birçok tapınak inşa edilmiş ve söz konusu tapınaklar ganimetle dolup taşmıştır.⁹¹

Şekil 1.17 Koç Başlı Amon-Ra

Kaynak: <https://www.worldhistory.org>

Ra

Işık, enerji ve yaşamın kaynağı olan güneş tanrısıdır. Mısır efsanelerindeki önemli olaylardan biri de güneşin ilk kez kaosun karanlık sularından parlak bir kuş veya altın bir çocuk olarak yükselmesidir. Bu olay Mısırlılar için gündeğümü olayının ilkidir. Bu olayla birlikte Ra, eski zamanlarda yaratıcı ile birleşmiş ve onun yasalarını oluşturmuştur. Ra, yeryüzü ve gökyüzünde tanrıların kralıdır. Her sabah, annesi gökyüzü tanrıçasından yeniden doğmaktadır yine her akşamüstü onun bedenine geri gömülmektedir.⁹²

⁹¹ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 25.

⁹² Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 274.

Başka bir deyişle gün içerisinde güneşin hareket seyri, Ra ile ilişkilendirilerek yolculuğu betimlenmektedir. Ra, Antik Mısır'da güneş için kullanılan bir sözcüktür. Antik metinlerde Ra, bir “papirüs teknesi” ile gökyüzünde ilerlemektedir. Gökyüzü yolculuğunda birçok tanrı da kendisine eşlik etmektedir. Mühürlerde resmedilen skarabe (pislik böceği) Ra'nın sembolü olmuştur. Ra otorite, düzen ve adalet sağlar ve bunu ışınlarını kullanarak her yere eşit şekilde dağıtır. Genel olarak başında bir disk bulunan şahin başlı bir insan şeklinde tasvir edilmiştir.⁹³

Şekil 1.18 Tanrı Ra

Kaynak: <https://www.worldhistory.org>

1.8. ANTİK MISIR İNANCINDA BEREKET SEMBOLLERİ

Antik Mısır bereketle özdeşleştirilebilecek bir dinsel kültüre sahiptir. Buna göre Antik Mısırlılar, evrensel gördükleri gerçeklikleri sembollerle görünür hâle getirmişlerdir. Semboller genellikle bir tanrının gücünü, bir doğa olayını veya toplumsal bir olguyu yansıtmaktadır. Bereket kavramı da bu yönleriyle Mısır sanatı ve gündelik yaşamında güçlü bir sembolizme dönüşmüştür. Bereket, yalnızca zenginlik olarak değil, tanrılarla ilişkilerin kutsal bir ifadesi olarak da anlaşılmıştır. Bu çerçevede Antik Mısır'da

⁹³ Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 24.

ön plana çıkan önemli semboller vardır. Bunları belli başlı başlıklar altında açıklamak mümkündür.

1.8.1. Ankh Sembolü

Ankh, Antik Mısır'ın en yaygın sembollerindendir. Ankh bir yaşam anahtarıdır. Mısırlılara göre tanrılar Ankh'ı Mısır krallarına vermişlerdir. Kralların bu sembolü, sevdikleri ve sâdik hizmetkârlarına doğru uzattıkları bilinmektedir.⁹⁴

Ankh sembolü Mısırlılar için yaşamın özü, hayatın ve doğanın bereketidir. Ankh, anahtarını elinde tutan tanrılar veya krallar aynı zamanda hayatın özünü ve bereketini de ellerinde tutmuş olmaktadır. Benzer diğer temsillerinden biri de yeniden doğmuş mükemmel bir bedendir. Semboldeki halka, güneşin doğuşunu veya batışını simgelemektedir. Halkanın altındaki dik çizgi ise Nil'in akışını simgelemektedir. Bunların yanında başka anlamları da mevcuttur. Örneğin ölümden sonraki yaşama açılan bir anahtar olduğu gibi, bir erkeklik organına da benzetilerek doğurganlık ve bereketle ilişkilendirilmiştir.⁹⁵

Şekil 1.19 Ankh Sembolü

⁹⁴ Derick Coetzee, *The Impact Of The Symbolism And Iconography Of The Ankh, Sun Disk And Wadjet Eye On Modern ("Western") Society* (Pretoria: University Of South Africa, Master Thesis, 2017), 48.

⁹⁵ Coetzee, *The Impact Of The Symbolism And Iconography Of The Ankh, Sun Disk And Wadjet Eye On Modern ("Western") Society*, 52.

Kaynak: Derick Coetzee, The Impact Of The Symbolism And Iconography Of The Ankh, Sun Disk And Wadjet Eye On Modern (“Western”) Society 48.

1.8.2. Lotus Çiçeği

Antik Mısır kozmogonik anlatılara bakıldığında lotus çiçeğinin evrenin kendisinden neşet ettiği bir varlık olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Mısırlılar için bilinen ilk göksel tanrıça olan Nut, fizikî dünyayı yaratmaya karar verir. Önce canlı varlıkları biçimlendirir. Bu yaratmada ilk güneş, okyanusun üstünden çıkıp bir tepede açmış bulunan bir lotus çiçeğinden yükselmektedir.⁹⁶

Başka bir deyişle Mısır’da doğan ilk güneş, bir lotus çiçeğinden doğar. Lotus çiçeği aynı zamanda yaşamın sürekliliği, döngünün devamı ve hayatın bereketi demektir. Sürekli yenilenme, Antik Mısırlılar’a göre lotus çiçeğinin güneşin ritmiyle açılıp kapanmasının bir ifadesidir. Söz konusu yenilenme, Nil’in taşmalarının ve gelecek dönem hasatlarının bir teminatı olarak görülmektedir.⁹⁷ Bir başka versiyonuyla Lotus, tanrı Horus’un reenkarnasyonunu temsil eden bir sembol olarak görülmüştür.⁹⁸

Şekil 1.20 Sekiz Tanrı’nın Çevrelediği Lotus ve Üzerine Oturmuş Çocuk

Kaynak: Yves Bonnefoy- Mitolojiler Sözlüğü I. cilt s. 577

⁹⁶ Yves Bonnefoy (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), “Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü”, 1. Cilt/574.

⁹⁷ Yves Bonnefoy (Ankara: Dost Kitabevi, ts.), “Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü II. Cilt”, 2. Cilt/876.

⁹⁸ Fatih Eroğlan, “Dinsel ve Mitolojik Bir Figür Olarak Lotus Çiçeğinin Eski Mısır Dini ve Hinduizm’deki Önemi”, *Marifetname Dergisi* 11/2 (ts.), 506.

1.8.3. Skarabe

Gökyüzünde güneşi bir yerden başka bir yere sevk edebilen tanrı Khepera'dır. Khepera, yaratışın arka yüzüdür. Skarabe böceği de tanrı Khepera'nın bir sembolüdür. Başka bir deyişle yaratıcı tanrının görünmeyen gücü tanrı Khepera formunda tezahür etmiştir.⁹⁹

Skarabe böceği yumurtalarını, kendi dışkısını top yapıp içine alarak muhafaza etmekte ve yuvarlama işlemiyle de içindekileri korumaktadır. Bu noktada Antik Mısır'da bu böcek, tanrı Khepera ile benzerlik kurularak; yaratılışı, çoğalmayı, bereketi içinde barındırmasıyla, söz konusu tanrının tezahürü olmuştur. Aynı zamanda yaşamı özel bir şekilde yaratan bir yaratık olarak da güneşle özdeşleştirilmiştir. Khepera bir diriliş tanrısıdır. Skarabe böceği de tanrının bir tür yeniden dirilişinin sembolü olmuştur. Hayatın yeniden başlamasının, sürekli devamlılığı ile oluşan döngünün, çoğalmayla gelen berketin izlerini taşımakta olan skarabe böceği, Antik Mısırlılar için önemli bir hayat fikri ve figürü olmuştur. Hayatın canlı ve coşkun yönleri ile özdeşleştirilmiştir.¹⁰⁰

Şekil 1.21 Skarabe

Kaynak: <https://www.worldhistory.org/image/11342/gold-winged-scarab/>

1.8.4. Aten (Güneş Diski)

Aten, MÖ 14. yüzyılda ön plana çıkmış güneş tanrısıdır. Işıklarını insanların ellerine ulaştırmaktadır. Bu hâliyle bir çeşit yaşam simgesidir. Bir disk veya küre şeklinde

⁹⁹ E. A. Wallis Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, çev. Faruk Gültekin (İstanbul: Onbir Yayınları, 2020), 43.

¹⁰⁰ Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, 43.

tasvir edilmiştir. Aten, iyiliksever bir yaratıcıdır. Her şeyi içinden geldiği şekilde yarattığı gibi her sabah gün doğumunda yaratma eylemini tekrarlamaktadır.¹⁰¹

Çiçekler onun ışınlarıyla yaşamakta, tohumlar topraktan onun parlamasıyla fışkırmaktadır. Yeni Krallık döneminde Ra, Shu, Khepera gibi yaratıcı güneş tanrıları ile özdeşleştirilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde bir tanrı olarak değil de güneş tanrısının başka bir yansıması olarak ön plana çıkmıştır. Işığın, sıcaklığın, ürünlerin tanrısal kaynağının sembolik ifadesidir. Aten ışınlarının insanlara ve doğaya doğru uzanması bereketin ve yaşamın aktif bir şekilde tanrılar tarafından insanlara sunulduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.¹⁰²

Şekil 1.22 Fravun ve Ailesi Aten'e veya Güneş Diskine Taparken

Kaynak: <https://www.worldhistory.org/image/2591/akhenaten-stele/>

¹⁰¹ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 176.

¹⁰² Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 176.

1.8.5. İsis

“Taç Tanrıçası” olan İsis, her Mısır kralının annesidir. Mısırlılar için gökyüzünde yıldız (Sirius) olarak yerini almıştır. İsis, şefkati ile Mısır’ı bağrına basan iyiliksever bir tanrıçadır. Antik Mısır’da İsis tasvirlerine bakıldığında, başında bir taç ve tacın üzerinde taht bulunan bir kadın görülmektedir. Tasvire göre İsis’in koruyucu, kuşatıcı, bolluğu ve bereketi getiren bir figür olduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen koruyucu güç Mısırlılar için daha çok çocuklara ve kadınlara yöneliktir. Böylelikle onun ailenin bereketi ve neslin devamının sağlandığı düşünülmüştür. İsis’in tacındaki taht zaman içerisinde kraliyet tahtı ile ilişkilendirilmiştir.¹⁰³

Şekil 1.23 İsis Heykeli

Kaynak: Metropolitan Sanat Müzesi, New York, ABD

1.8.6. Hapi

Tanrı Hapi, suyun hayat verici gücünü temsil eder. Genellikle sarkık memeli, şişman bir adam olarak betimlenmiştir. Mısır’ın geleceği Nil’in yıllık taşkınlarına bağlı

¹⁰³ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 226.

olduğu için, su tanrısı oldukça önemli bir yerdedir. Mısırlılar, Nil Nehri'nin sularının kadim bir yerden doğduğuna inanmışlardır.¹⁰⁴

Nilin kabarması ile tarlaların sulanması, Mısırlılar için her zaman şükredilen bir olay olmuştur. Bundan dolayı su tanrısına bereketi ve bolluğu getirmesi için ilahilerle ve büyülerle sürekli istekte bulunulmuştur. Hatta inanışa göre Nil'in suları, tanrı Hapi'nin ayak izlerinin olduğu iki mağaradan çıkmaktadır. Mısırlılara göre sel sularının vadiyi sulaması ve bereketlendirmesi tanrı Hapi ile temsil edilmektedir.¹⁰⁵

Hapi için söylenen ilahilere bakıldığında Mısır'daki yaşamın onun getirdiği besinlere bağlı olduğu görülür. Hapi'nin gelmesi aynı zamanda bereketin de gelmesi demektir. Onun gelişi tüm yaratılanları sevince boğmaktadır.¹⁰⁶

Şekil 1.24 Hapi Heykeli

Kaynak: Hapi heykelinin üst kısmıdır . Siyah granit. Mısır, Faiyum'dan. Orta Krallık, 12. Hanedan, yaklaşık MÖ 1800. Almanya, Berlin'deki Neues Müzesi'nde sergilenmektedir. <https://www.worldhistory.org/image/11152/granite-statue-of-hapy/>

¹⁰⁴ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 202.

¹⁰⁵ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 202.

¹⁰⁶ Pinch, *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*, 203.

İKİNCİ BÖLÜM

SEMİTİK DİNLERDE BEREKET SEMBOLLERİ

İkinci bölümde Ön Asya dinlerinden sayılan ya da Semitik inanç sistemleri olarak bilinen Yahudilik ve Hristiyanlık dinsel geleneklerindeki bereket sembolleri ele alınacaktır. Bu bölüm sözü edilen iki dinle sınırlandırılmıştır. Coğrafi olarak uygunluğu ve yoğun olarak bereket sembolleri içermesi bakımından Yahudilik ve Hristiyanlık tercih edilmiştir. Bu çerçevede tarihsel sıralamaya uygun olarak önce Yahudilikte sonra Hristiyanlıkta ön plana çıkan başat bereket sembolleri üzerinde durulacaktır.

2.1. YAHUDİLİK

2.1.1. Yahudiliğin Kısa Tarihi

Yahudilik, köklü bir tarihe sahip kadim bir dindir. Güçlü bir yazılı ve sözlü geleneğe sahiptirler. İlk monoteist geleneklerdendir. Dört binyıllık tarihî geçmişleri ile dünya tarihi açısından önemli bir yerdedir.¹⁰⁷ Etkisi bakımından dünya dini olmasının yanında iç dinamikleri açısından millî unsurlar taşımaktadır. Hem inanca hem pratiklere vurgu yapan Yahudilik, daha çok dinî ve etnik kimliği ifade eder niteliktedir. İbranî, Yahudi, İsrail ve Musevî, Yahudilik için kullanılan isimlendirmelerdir.¹⁰⁸

Etnik olarak Yahudilik, İbranîlerin ilk atası kabul edilen Hz. İbrahim, İshak ve Yâkub'a dayandırılmıştır.¹⁰⁹

Dinî olarak ise, İsrailoğulları'nın Musa peygamber tarafından Sînâ yarımadasında Tanrı ile ahitleşerek Tevrat'ı almasıyla başlamıştır. Yahudiler dört binyıllık tarihleri boyunca dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştır. Bazı sürgün tecrübeleri de bu dağılmanın başlıca etkenlerindedir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 9.

¹⁰⁸ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 15.

¹⁰⁹ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 15.

¹¹⁰ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 16.

Tarihsel açıdan Yahudiler, kendilerini ataları İbrahim'e dayandırmaktadırlar. Kutsal kitapları Tevrat'ta kronolojik olarak tarihleri anlatılmaktadır. Yahudilere göre Âdem'den İbrahim'e kadar olan dönem genel bir dünya tarihi çerçevesi çizmektedir.¹¹¹

İbrahim'le birlikte kendi milli tarihleri başlamaktadır. Tevrat'a göre İbrahim'e Mısır Nehri'nden Fırat Nehri'ne kadar olan bütün topraklar Tanrı tarafından vadedilmiştir. Bununla birlikte İbrahim soyunun devamı İshak ve onun da oğlu olan Yakûb ile devam edeceği, vaat edilen toprakların yalnızca Yakûb'un soyu için geçerli olduğu belirtilmiştir. Adı geçen üç büyük Yahudi atasının başından geçenler, Yakûb'un on iki oğlu, Yusuf'un ve kardeşlerinin hikâyeleri, Yakûb'un ve oğullarının Yusuf'un gözetiminde Mısır'a yerleşmeleri, çoğalmaları, Tekvin'de ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Mısır döneminde Yahudiler, on iki kabileden oluşan bir topluluğa geçiş yapmışlardır.¹¹²

Mısır'da kısa bir refah süreci yaşanmış, ardından bazı firavunların yönetiminde köleleştirilmişlerdir. Bir süre yaşadıkları köleliğin ardından Musa önderliğinde toplanıp Kızıldeniz'i aşarak Mısır'dan çıkarılmışlardır. Daha sonra Sîna Dağı'na ulaşarak Tanrı ile ahitlemişlerdir. Bu kapsamda Tevrat Musa'ya verilmiştir. Musa'nın vefatından sonra İsrailoğulları'nın liderliği Yeşu'ya verilmiştir. Aynı zamanda Kenan toprakları ele geçirilmiştir. Topraklar, on iki kabile arasında paylaşılmış ve yerleşik hayata geçiş sağlanmıştır. Yeşu'dan sonra ise "hakim" olarak bilinen liderlerin rehberliğinde yerleşik hayat devam ettirilmiştir. Bu sırada çevreyle etkileşimi artan İsrailoğulları'nın, yabancı tanrılara tapmaya başladığı böylelikle inanç sistemlerinde sapmalar olduğu görülmüştür.¹¹³

Filistîler'e karşı göstermiş olduğu kahramanlıklarla öne çıkan Davud, Tanrı tarafından kutsanarak kral ilan edilmiştir.¹¹⁴ Davud, Kudüs'ü fethetmiştir. İnançlarına göre Tanrı, Davud soyuna ebedî krallık vaadinde bulunmuştur.¹¹⁵

Davud'un ardından oğlu ve halefi olan Süleyman başa geçmiştir.¹¹⁶ Süleyman döneminde Kudüs'te ihtişamlı bir Mâbet yapılmıştır. Süleyman dönemi İsrailoğulları'nın

¹¹¹ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 63.

¹¹² Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 17.

¹¹³ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 18.

¹¹⁴ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 39.

¹¹⁵ Sağır, *Antik Mısır Dininin Yahudilikteki Yansımaları*, 83.

¹¹⁶ Gürkan, *Yahudilik*, 40.

en parlak dönemi olarak kabul edilmiştir. Süleyman'ın ölümünden sonra İsrail krallığı, aralarında Kuzey (İsrail) ve Güney (Yehuda) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bölünme sonrası kuzeydeki İsrail kralları, peygamberlerin uyarılarına rağmen dinî öğeilerden saparak farklı inançlara yönelmişlerdir. En nihayetinde Kuzey Krallığı Asurlular tarafından yıkılmış ve Yahudi kabileleri sürgün edilmiştir. Güneydeki Yehuda Krallığı ise Babilliler tarafından yıkılarak, orada yaşayan Yahudilerin de sürgün edilmesi ile sonuçlanmıştır. Yahudiler için sözü edilen sürgünler, kendi tarihlerinde Tanrı'ya karşı çıkmalarının ilahî bir cezasıdır. Bu nedenle Yahudi din alimlerine göre Sürgün Dönemi, İsrailoğulları'nın tek tanrılı inanca yöneldikleri bir dönem olmuştur.¹¹⁷

Babil Sürgünü, Yahudiler için dinî kimliklerini yeniden inşâ ettikleri bir evredir, denilebilir. Babil'in ardından bölgeye, Pers yönetimi hâkim olmuştur. Pers kralı, Yahudilerin yurtlarına dönmesine ve yeniden birleşmelerine izin vermiştir. Bu dönemde Kudüs'te ikinci bir Mâbet inşâ edilmiştir.

İkinci Mâbet'in inşâ edilmesiyle başlayan bu dönem, Yahudiliğin kurumsallaşmaya başladığı bir zaman dilimidir. Bu süreçte, dua, badet, ahiret ve Mesih gibi inanç unsurları belirginleştirilmiştir. Sözü edilen dönem aynı zamanda Pers, Grek ve Roma etkileriyle şekillenen bir kültürel etkileşim sürecini ifade eder. Perslerin kontrolündeki topraklar, Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından ele geçirilince bölgede Grek etkisi başlamıştır. Bu süreçte iki farklı Yahudilik anlayışı karşımıza çıkmıştır. Birincisi, Filistin bölgesindeki Mâbet anlayışı içerisinde gelişmiş geleneksel Yahudilik; ikincisi ise Mısır, Akdeniz, Ege çevresinde gelişen Ârâmîce konuşup Helenistik kültürden etkilenen Diaspora Yahudiliği'dir. Tevrat'ın Grekçe'ye çevirisi yapılmıştır. En önemli gelişmelerden biri ise Helenleştirme politikasına karşı çıkan Yahudi Haşmonay ailesinin silahlı isyanlarla Yehuda bölgesini ele geçirmesidir.¹¹⁸

Daha sonraları Roma'nın bölgeyi ele geçirmesiyle Yehuda Krallığı tamamen sona ermiştir. Sadece Yahudi toplumu dinsel varlığını sürdürebilmiştir. İsa Mesih hareketi de bu dönemde ortaya çıkmış, Yahudi din adamlarının şikâyeti ile İsa, Roma valisi tarafından çarmıha gerilerek öldürülmüştür. Roma yönetiminin Mâbet'e yönelik müdahaleleri isyanlara sebebiyet vermiştir. Tüm bunların sonucunda isyan eden

¹¹⁷ Güven, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Haftalık Kutsal Gün Fenomeni*, 11.

¹¹⁸ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 25.

Yahudilere müdahale edilmiş, Mâbet yıkılmış, Yahudiler içinse uzun süreli bir sürgün dönemi başlamıştır. Bu süreçte Mâbet Yahudiliği yerine sinagog merkezli ibadet anlayışı ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda sözlü gelenek şekillenmiştir. Küçük bir Yahudi mezhebi olarak ortaya çıkan İsa Mesih hareketi ise artık Yahudilik karşısında rakip hâle gelmeye başlamıştır.¹¹⁹

2.2. YAHUDİLİK'TE TANRI ANLAYIŞI

Yahudiliğin tanrı anlayışı bilmek bu dindeki bereket fenomenini ortaya koymamızda önemli bir parametredir. Bu açıdan Yahudilikte Tanrı anlayışını detaylandırmak gerekir.

Buna göre Yahudilik'te iki temel inanç doktrini vardır. Bunlardan biri tek tanrı inancıdır. Diğeri ise tek tanrı inancını insanlara ulaştırma görevinin yalnızca İsrailoğulları'nda olduğu inancıdır. Tanrı sonsuz ve sınırsız bir varlıktır. Bu inanç sistemi Yahudiler'in günlük "shema" duasında ifade edilmektedir ve söz konusu dua günde iki kez okunmaktadır. Yahudilikte Tanrı'nın birliği, aşkın oluşu, mutlak otoritesi ve insanla kurduğu ilişki tanrı anlayışının merkezindedir. İsrailoğulları Tanrı'yla olan ilişkilerini ahitleşme üzerine kurar. Ahit Tanrı ve insan arasında karşılıklı ve manevî bir sözleşmedir. Buna göre Tanrı, İsrailoğullarını seçmiş ve karşılığında ise sadece kendisine kulluk etmelerini, emirlerine uymalarını ve adil bir yaşam sürmelerini istemiştir. Bu bağlamda Tanrı hem adaletli bir yargıç hem de merhametli bir koruyucu olarak ön plana çıkar. Ancak bu nitelikler, insan benzeri özelliklerle değil, ilahi adalet ölçütleriyle açıklanır.¹²⁰

Yahudi geleneğinde Tanrı'nın adı doğrudan söylenmez. Bu hem saygı hem de onun aşkın doğasıyla ilgilidir. Özellikle Tapınak yıkımı ve sürgün dönemleri, Tanrı'nın yalnızca belirli mekânlarda değil, her yerde hazır ve etkin bir varlık olduğu inancını pekiştirmiştir. Tanrı yalnızca evreni yaratan değil, aynı zamanda tarihin içinde aktif rol oynayan bir güçtür. Tanrı, hem soyut hem de ilişki kurulabilir bir varlık olarak tasavvur edilir. Tevrat'ta yer alan insani nitelikler taşıyan ifadeler, yorum geleneğinde sembolik anlamda değerlendirilir. Bu, Tanrı'nın insanla iletişim kurma yollarını gösteren

¹¹⁹ Gürkan, *Yahudilik*, 54.

¹²⁰ Hick John, "Yahudilik ve Hristiyanlıkta Tanrı Kavramı", çev. Aydın Topaloğlu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Ocak 2005), 210.

metaforlar olarak yorumlanır. Yahudiliğe göre Tanrı birdir ve bu birlik, yalnızca sayısal anlamda değil; onun benzersiz, bölünemez ve eşsiz oluşunu da içerir. Bu anlayış, çoktanrıcılığa karşı teolojik bir duruş niteliği taşır. Yahudi inancı Tanrı'yı betimlemekten kaçınır; hiçbir nesne ya da figür onun temsilcisi olarak kabul edilmez. Bu soyutluk ilkesi, Tanrı'nın fiziksel temsiline dair yasaklarla güçlendirilmiştir. Özellikle put yasağı, Tanrı'nın sınırlandırılmazlığını vurgular. Bu nedenle Yahudi ibadet mekânlarında ve sanatında figüratif betimlemelere yer verilmez; bunun yerine yazı ve simgesel desenler kullanılır.¹²¹

2.3. YAHUDİLİK'TE BEREKET SEMBOLLERİ

Yahudilik'te bereket, Tanrı'nın insanla olan ilişkisi, kutsama, korunma, soyun devamı ve ruhsal bir rahatlamanın karşılığı olarak ön plana çıkar. Bereket, dualarla çağrılan ve sembollerle somutlaştırılan kutsal bir güç olarak algılanır. Yahudi kutsal metinlerinde semboller kullanılmamıştır ancak ritüellerde söz konusu bereket hatırlatılmaktadır. Bu çerçevede Yahudilikte belirgin olan bereket sembollerini belli başlıklar altında açıklamak mümkündür.

2.3.1. Menora

Söz konusu kavram, Yahudi geleneğinin karakteristik sembollerinden biridir. Yedi kollu bir şamdandır. Belirli gün ve gecelerde bu kollardaki kandiller/mumlar yakılır.¹²²

Menora yalnızca bir aydınlatma aracı değil, aynı zamanda ilahî nûr ve bilgeliğin sembolüdür. Ruhsal ve kutsal bir yönelimdir. Tanrı'nın evreni yaratırken "Işık olsun" emri, Yahudi inancında Menora ile özdeşleşmiştir. Tevrat'ta Menora'nın nasıl yapılması gerektiği anlatılmıştır. Daimî bir ışığı sembolik olarak göstermenin yollarından biri olmakla birlikte Tanrı emrine itaatin bir göstergesidir. Menora'nın yanması Tanrı'nın İsrailoğullarıyla olan ilişkinin devamlılığını ifade eder. Karanlıkta olanı görünür kılar ve

¹²¹ Fuat Aydın, "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, (2004), 121.

¹²² Gündüz, *Dünya Dinleri*, 96.

ışığın bereketi, huzuru yandığı yere dolar. Böylelikle o, görünmeyeni fark ettiren hem maddî hem de manevî bolluk anlamına gelen bir sembol olarak ön plana çıkar.¹²³

Şekil 2.25 Menora

Kaynak: Halit Ahmet Çiftçi, Furkan Kaçar-Sinagogda Sembolik Değere Sahip Kutsal Nesnelere s.128

2.3.2. Mezuz

Yahudilik'te tanrısal imge olarak işlev kazanan bereket sembollerinden bir diğeri de Mezuzadır. Kelime anlamı olarak "kapı pervazı" demektir. Kılıf içerisinde Tevrat'tan pasajların yazılı olduğu rulo şeklinde bir parşömende yer alır.¹²⁴ Tahta, plastik, metal, cam gibi maddelerden yapılarak kılıfa konur ve içerisindeki parşömen koşer bir hayvanın derisinden yapılır.¹²⁵

Tuvalet ve banyo dışında evin herhangi bir odasında kullanılabilir. Kapıların sağ üst kısımlarına asılır. Eve giriş ve çıkışlarda Mezuzaya dokunulur ve dua edilerek ona dokunulan parmak, dudağa ya da göze değdirilir. Tanrı'nın sözünü barındırdıkları için

¹²³ Halit Ahmet Çiftçi - Furkan Kaçar, "Sinagogda Sembolik Değere Sahip Kutsal Nesnelere", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Ocak 2023), 128.

¹²⁴ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 96.

¹²⁵ Galip Atasagun, "Yahudilikte Dinî Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Bahar 2001), 150.

kutsaldırlar. Yalnızca bir ibadet olarak değil aynı zamanda Tanrı'nın bereketinin eve taşınması ve korunması için kullanılan bir semboldür.¹²⁶

Şekil 2.26 Mezuzah

Kaynak: Şinasi Gündüz (ed.)- Dünya Dinleri s.96

2.3.3. Hamsa

Hamsa, Yahudilik'te hem koruyucu hem de bereket getirici işlevi olan bir semboldür. Beş parmaklı açık bir el şeklinde temsil edilir. Görünüşte bir sembol gibi algılansa da içerdiği anlamlar bakımından bereket ve koruma işlevini hatırlatır. Genellikle ev girişleri, çocuk odaları, bebek arabaları veya takılarda kullanılan bir sembol olarak karşımıza çıkar. Yahudiler için nazara karşı koruyucu bir özelliği bulunmaktadır. El, gücün, mülkün ve bereketin simgesi olmasının yanında Yahudi inancında Tora'nın beş kitabı ile ilişkilendirilmiştir. Ortasında bulunan göz motifi ile kötü enerjiyi kendisine çekerek koruma sağladığına inanılıyor; beş parmak, Tevrat'ın beş kitabını hatırlatarak kutsal metinlere sadakatle yaşamının getirdiği bereketi simgelemektedir.¹²⁷

¹²⁶ Abdullah Altuncu, "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2022), 48.

¹²⁷ Nefne Fürkan Yılmaz, *Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37.

Şekil 2.27 Çerçevesiz Hamsa

Kaynak: Çerçevesiz Hamsa. Nefse Fırkan Yılmaz-Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli s. 53

2.3.4. Nar

Çok sayıda kırmızı çekirdeği olan nar, sadece Yahudilik'te değil diğer din ve inanışlarda da diriliş, cinsellik, bereket, evlilik gibi pek çok sembolik anlam taşımaktadır.¹²⁸ Yahudi düşüncesinde tanelerinden her biri tevat'taki emirlere işaret etmektedir. Yahudi Yeni Yılı'nda (Roş Aşana) sofrada blunan birçok sembolik yiyecekten biri de nardır. Yahudiler narı yerken, yeni yılın bereketli geçmesi için dua ederler.¹²⁹ Bu yönüyle nar, yaşamın ve refahın işaretidir.¹³⁰

¹²⁸ Nanon Gardin vd., *Larousse Semboller Sözlüğü*, thk. Ömer Faruk Harman - İsmail Taşpınar, çev. Beyza Akşit (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 445.

¹²⁹ Şimal Aymankuy - Begüm Pelek, "Semavî Dinlerde Yeme-İçme Ritüelleri", *Journal of Gastronomy Hospitality And Travel* 5/1 (2022), 333.

¹³⁰ Gardin vd., *Larousse Semboller Sözlüğü*, 445.

Şekil 2.28 Nar

Kaynak: https://dergi.salom.com.tr/haber-1422-naracutain_oykusu.html

Şekil 2.29 Kudüs'te Bereket Narı

Kaynak: Kudüs. https://dergi.salom.com.tr/haber-1422-naracutain_oykusu.html

2.3.5. Roş Aşana

Yahudilik'te yılın başlangıcıdır. Tişri ayının (eylül-ekim) ilk günüdür. Yahudiler için Adem'in yaratılması, Yahudi ataları olan İbrahim, İshak ve Yakub'un doğumları, Yusuf'un zindandan kurtarılması ve Musa'nın Firavun karşısına çıkması bu güne denk gelmektedir. Bu günde iş yapmak yasaktır. Sinagoglarda koç boynuzundan yapılan şofar üflenerek Yahudiler tövbeye çağrılır. Şofar'ın sesi Yahudiler'in günahlarından arınmaları için bir uyanış, yeniden doğum gibi bereketli anlamları içermektedir. Yılın iyi, bereketli,

tatlı geçmesi için kurulan sofralarda adet olarak bala batırılmış elma veya elma reçeli yenmektedir.¹³¹

Yahudiler bu günde Tanrı'nın hükümranlığını yeniden kabul ederek bereketli, sağlıklı ve anlamlı bir yıl dilerler. Sofralarında örgülü yapısıyla bir Yahudi ekmeği olarak challah ekmeği yer alır. Challah ekmeğinde bulunan örgüler, sembolik olarak gerçeği, barışı, adaleti hatırlatır. Roş Aşana'ya özel olarak bu günde challah ekmeği yuvarlak yapılır. Ekmeğin yuvarlak olması yaşam döngüsünü, yaşamın sürekliliğini ve bereketini temsil eder. Bununla birlikte sofrada balık bulundurulur. Balığın sofrada olması doğurganlığı, bolluğu ve bereketi sembolize eder.¹³²

2.3.6. Sukot

Yahudi erkeklerinin Mâbed'e gelip kurban sundukları bir Yahudi bayramıdır. Sukot, Çardaklar Bayramı veya Hasat Bayramı olarak da isimlendirilir. Yahudilerin Mısır'dan çıkıp çölde kırk yıl geçirmeleri anısına kutlanmaktadır. Eğlenceli bir bayramdır. Kutlamalar arasında en önemlisi Tevrat rulolarının çıkarılıp, sinagogda ilahiler, dualar ve danslar eşliğinde yedi kez dolaştırılmasıdır. Bunun yanında erkekler, yemekleri yemek ve geceyi geçirmek için evlerinin yanında yapılmış çardaklarda kalırlar. Bu çardaklar, her daim yeşil kalan defne yapraklarıyla süslenmiştir. Yaprakların sürekli yeşil kalması birliğin, sürekliliğin ve bereketin temsidir. Dört çeşit bitki dalı (ağaç kavunu, hurma, mersin ağacı, dere söğüdü) üzerine dualar okunmaktadır. Bu bitkilerin vücudun farklı bölgelerini temsil ettiğine inanılmakla birlikte Tanrı'ya duyulan şükran, birlik, bolluk ve bereketin de simgesel biçimini ifade etmektedir. Mısırların, üzümün toplandığı, zeytinlerin ezilerek yağının çıkarıldığı, meyvelerin olgunlaşıp hasat dönemine girdiği bir dönemde kutlandığı için Hasat Bayramı olarak da adlandırılmaktadır. Pişmanlık ve tövbe döneminden çıkıp kutlama havasına geçişi bundan dolayıdır. Hem fiziksel hem de ruhsal anlamda verilen rızkın ve bereketin bir dışa vurumudur.¹³³

¹³¹ Gürkan, *Yahudilik*, 294.

¹³² Aymankey - Pelek, "Semavî Dinlerde Yeme-İçme Ritüelleri", 333.

¹³³ Gürkan, *Yahudilik*, 297.

2.3.7. Şavuot

Tevrat'ın ilk beş kitabı olan Tora'nın Yahudilere verilmesi anısına kutlanan bir bayramdır. Hem ilk buğday ürünü hem de ilk turfandaların çıkması sebebiyle “Haftalar Bayramı, İlk Ürünler Günü, Tora Bayramı, Turfandalar Günü” olarak da isimlendirilmiştir.¹³⁴

İlk mahsulün Tanrı'ya sunulduğu bir zaman ile Tevrat'ın Sina'da verilmesi kutsal bir zaman dilimidir. Başka bir açıdan bakıldığında dinî yükümlülükler yanında, verilen nimetlerin bolluğu ve şükürünün edâ edildiği bir bereket kutlaması hâline gelmektedir. Bu sebeple bereketi ifade eden ziraî bir bayramdır, denilebilir. Yahudi inancına göre Şavuot, manevî kölelikten kurtulmayı temsil etmektedir. İş yapılmaz. Özellikle sütlü ve tatlı yiyecekler tüketilir. Evler ve sinagoglar yeşilliklerle süslenir. Tevrat'tan çeşitli bölümler okunur.¹³⁵

2.4. HRİSTİYANLIK

2.4.1. Hristiyanlığın Kısa Tarihi

Hristiyanlık, iki bin yıllık tarihi ve iki buçuk milyar mensubu ile evrensel bir dindir. Hristiyanlar İsa'nın Mesih olduğuna inanmaktadırlar. Aynı şekilde inanışlarına göre İsa Mesih, “Tanrı Oğlu” olarak insanlığı kurtuluşa erdirecektir. Kaynaklara göre İsa, o zamanlar Roma İmparatorluğuna bağlı olan, günümüz Filistin bölgesinde doğmuştur. Yahudi bir toplum içinde yaşamıştır. İsa'nın doğduğu zamanda birlikte yaşadığı Yahudiler arasında birtakım inanç farklılıkları yaşanmaktadır. O dönemde Yahudiler çeşitli mezheplere ayrılmış ve birbirleri ile muhalif şekilde gruplara ayrılmıştır. Bunun yanında hem din adamları hem de siyasî liderlerin adaletten uzak, yozlaşmış yapıları ve çürümeye yüz tutmuş ahlakî tavırları ile genel bir kaos durumu mevcuttur.¹³⁶

¹³⁴ Güven, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Haftalık Kutsal Gün Fenomeni*, 19.

¹³⁵ Gürkan, *Yahudilik*, 299.

¹³⁶ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 19.

İsa'nın kimliği konusunda kaynaklara bakıldığında iki farklı İsa tipolojisi karşımıza çıkmaktadır.¹³⁷ İlki, tarihte yaşamış ve şahıs olarak var olmuş Tarihsel İsa, diğeri ise Hristiyanlığın en temel unsurlarından biri olan Tanrı oğlu İsa Mesih'tir. Tarihsel İsa'nın hayatı ile ilgili bilgiler neredeyse yok mesabesinde. İsa ve yaşamı, Hristiyan inancıyla kaleme alınmış dinsel metinlerde İlahî Oğul kapsamında yorumlanmış hâli ile karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte genel olarak araştırmacıların üzerinde hemfikir oldukları hâli ile İsa, bakire Meryem'den dünyaya gelmiş bir Yahudi'dir.¹³⁸

İsa, Celile'nin Nasıra kasabasında çucukluk ve gençlik yıllarını geçirmiştir. Yetişkinliğe erişince Vaftizci Yahya tarafından Ürdün Nehri'nde vaftiz edilmiştir. Yahya şehit edildikten sonra, otuz yaşlarında elçilik görevini üstlenmiştir. Musa'nın hukukuna bağlı kalarak insanları emir ve yasaklara bağlı kalarak Tanrı'nın Krallığı'na davet etmiştir. Kendisini de şifa dağıtan bir elçi olarak görmüştür. Din adamları ve yöneticilerle ilişkili görülen ahlaksızlıklarla mücadele etmiştir.¹³⁹

İsa Tanrısal Krallığın çok yakında gerçekleşeceğini müjdeleyerek insanlara her yerde vaazlar vermiştir. Çağrısına inanan ve yakınında yer alan birçok kişi olmuştur. Kendisine, İsrailoğullarının on iki kabilesini temsilen on iki havâri seçmiştir. Bunlar Yakub, İskariot, Petrus, Yudas, Yuhanna, Simon, Andrey, Taday, Filip, Alfay oğlu Yakub, Bartalmay, Tomas ve Matta'dır.¹⁴⁰

Kaynaklara göre İsa bir gün, Fısıh bayramını kutlamak için Kudüs'e gitmiştir. Mabel'de yaptığı konuşmalarla Romalı ve Yahudi yöneticilerin tepkilerini üzerine çeken İsa, sözü edilen idarecilerin kararıyla tutuklanmıştır. Evharist ya da Son Akşam Yemeği olarak bilinen Fısıh yemeğini havâriileri ile yedikten sonra yakalanarak önce Yahudi mahkemesinde (Sanhedrin) yargılanmıştır. Sonrasında Roma valisi Pontius Pilatus tarafından iktidara isyan suçuyla çarpmış cezasına çarptırılarak idam edilmiştir.¹⁴¹

¹³⁷ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 117.

¹³⁸ Mahmut Aydın, *Hristiyanlık* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 38.

¹³⁹ Gündüz, *Dünya Dinleri*, 118.

¹⁴⁰ Gündüz, *Hristiyanlık*, 27.

¹⁴¹ Aydın, *Hristiyanlık*, 38.

Yeni Ahit'e göre İsa, ölümünün ardından dirilmiştir. Daha sonra Pavlus'a görünerek onu bir havari ilân etmiştir. Pavlus ve havarilerini inancı yaymak için öteki uluslara göndermiş ve ardından göğe yükselmiştir.¹⁴²

Pavlus'un başından geçen bu olay Hristiyanlık tarihi açısından dönüm noktası niteliğindedir. Pavlus'a göre Tanrı, aslî günahtan dolayı insanlığa öfkeli ve İsa, kendisini feda ederek insanlığı bu günahtan kurtarmıştır. Böylece Tanrı teskin edilmiştir. Ona göre İsa'nın ölümü zulüm değil aksine Tanrı'nın insanlığı günahtan kurtarma planının bir parçasıdır.¹⁴³ Pavlus'a göre İsa "Tanrı Oğlu" ve "Mesih"tir. Daha sonra bu inancı yaymak üzere misyon faaliyetlerine başlamıştır.¹⁴⁴

Pavlus sonrasında Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunda hızla yayılmaya başlamış ve imparator I. Theodosios döneminde resmî din haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Roma merkezli Hristiyanlık dışında farklı çizgilerden gruplar ortaya çıkmıştır.¹⁴⁵ Orta Çağ ve onu takip eden dönemde Hristiyan misyonerlerin uğraşları ile neredeyse Avrupa'nın tamamının Hristiyanlaştığı görülmektedir. Aynı zamanda çeşitli inanç konularındaki ayrışmalarla mezheplere ayrılan Hristiyanlık, Reform sonrasında daha çok mezhebe ayrılmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde, yalnızca Batı'da değil dünya genelinde Hristiyanlık hızlıca yayılma imkânı bularak en fazla müntesibi bulunan bir din hâline gelmiştir.¹⁴⁶

2.4.2. Hristiyanlık'ta Tanrı Anlayışı

Hristiyanlığın tanrı anlayışını ortaya koymak bu dindeki bereket sembollerini anlamak açısından önemlidir. Bu bağlamda Hristiyanlar'a göre Tanrı, her şeyin yaratıcısıdır. Ancak bu inanış, mutlak anlamda bir monoteizm değildir. Hristiyanlar,

¹⁴² Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 116.

¹⁴³ Aydın, *Hristiyanlık*, 71.

¹⁴⁴ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, 121.

¹⁴⁵ Gündüz, *Hristiyanlık*, 36.

¹⁴⁶ Gündüz, *Hristiyanlık*, 49.

Tanrı'nın aşkınlığı konusunda, Tanrı ile İsa'nın özde bir olduğu yönünde bir kabule sahiptirler.¹⁴⁷

Baba, oğul ve kutsal ruha dayalı inanç şekli “Teslis” olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle Teslis kavramı, Hristiyanlık'ta Tanrı anlayışının bir ifadesidir. Tanrı, özünde birdir ancak üç farklı varlıkta tezahür etmektedir. Bu üç varlık, gerçekte tek bir tanrısal varlıktır. Teslis'in her bir unsuru tamamen Tanrı'dır. Geleneksel Hristiyanlık anlayışı ve Yeni Ahit'te İsa'yı tanımlamak için kullanılan unvanlardan en önemlisi “Tanrı Oğlu”dur.¹⁴⁸

Oğul Tanrı İsa da yeryüzüne, Baba Tanrı'nın inkarnasyonu olarak gelmiş olmakla beraber tamamen tanrısalıdır.¹⁴⁹ Havarî Thomas'ın İsa'ya “Ey efendim ey Tanrım.”¹⁵⁰ diyerek seslendiği, Yuhanna İncili'nde geçmektedir. Aynı şekilde Baba Tanrı ve Tanrı Oğul'dan zuhur ettiği için Kutsal Ruh da tamamen Tanrı'dır.¹⁵¹

Teslis'in ihtiva ettiği bu üç varlık farklı işlevleri yerine getirmektedir. Baba Tanrı kâinatı yaratmıştır. Oğul Tanrı İsa insanlığı günahattan kurtarmak için kendisini çarmıhta feda etmiştir. Kutsal Ruh, ilahî aşkı insanların yüreğine veren varlıktır. Oğul Tanrı İsa'nın, kendisini feda etmesi İncil'de şöyle ifade edilmiştir: “*Tanrı dünyayı o kadar çok sevdi ki, biricik Oğlu'nu verdi. Öyle ki, O'na iman edenlerin hiçbiri mahvolmasın, ama hepsi sonsuz yaşama kavuşsun. Tanrı, Oğlunu dünyayı yargılamak için göndermedi, dünya O'nun aracılığıyla kurtulsun diye gönderdi.*”¹⁵²

Tanrı İsa, insanlar üzerinden aslı günahı kaldırıp Tanrı ile insanlığı barıştırmak için gelmiştir. Böylece insanlığın kurtuluşu mümkün olmuştur. Çarmıha gerilip bedel ödeyen İsa, üçüncü günde dirilmiştir. Ardından Tanrı'nın katına geri dönmüştür. Kutsal Ruh ise sonrasında Baba Tanrı ve Oğul Tanrı tarafından dünyaya kendileri adına idare

¹⁴⁷ Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 127.

¹⁴⁸ Zafer Duygu, “İsa'nın Yeni Ahit'te ‘Tanrı Oğlu’ Olarak Tanımlanması Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 155.

¹⁴⁹ Aydın, *Hristiyanlık*, 320.

¹⁵⁰ *İncil* (İstanbul: Kutsal Söz Yayınları, 2014), Yuh. 20:28.

¹⁵¹ Aydın, *Hristiyanlık*, 320.

¹⁵² *İncil*, Yuh.3:16-17.

etmek için gönderilmiştir. Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh, Baba Tanrı'nın görevlerini icrâ ederken aynı zamanda Baba ile eşit derecede Tanrı'dır. Başka bir deyişle sözü edilen üç varlık farklı görevleri yerine getirirken aslında tek bir özden oluşmaktadır. Baba Tanrı, aşkındır ve her şeyin ilk kaynağıdır. İsa ise Hristiyanlar için Tanrı'nın insan şeklinde vücût bulmuş hâli olup insanları nefret ve kinden arındırmaktadır. Kutsal Ruh ise inananların davranışlarında, eylemlerinde, bilinçlerinde sudûr ederek gönüllerini ilahî olanla birleştiren Tanrı'dır. Teslis'in bu üç farklı yüzü, yaratıcı, kurtarıcı ve ruhtan teşekkül etmiştir.¹⁵³

Hristiyanlar için Teslis doktrini, akılla kavranamaz bir gizemdir. Onlara göre yalnızca iman ederek anlaşılabilinecek bir durumdur. Hristiyan ilahiyatçılara göre bu durum bir 'gizem'dir ve ona sadece iman edilmelidir. Tanrı'nın üç şahısta ancak tek bir özde olduğu doktrini, daha sonraları Kilisenin değişmez bir dogması olmuştur. Hristiyanlık'ta Teslis inancına karşıt olan tartışmaların, erken dönemden itibaren ortaya çıktığı bilinmektedir.¹⁵⁴ Bununla birlikte bu görüşler kilise tarafından aykırı olduğu gerekçesiyle kabul görülmemiştir.¹⁵⁵

2.4.3. Hristiyanlıkta Bereket Sembolleri

Ön Asya dinlerinde Yahudiliğin içinden neşet eden Hristiyanlık, bereket sembolleri bağlamında önemli bir inanç sistemidir. Bu çerçevede ön plana çıkan bazı semboller üzerinde durmak mümkündür.

2.4.4. Balık

Hristiyanlık inancında balık, simgesel biçimde çokça görülmektedir. Bir mucize anlatısı olarak -İsa'nın ekmek ve balıkları çoğaltıp birçok kişiye yetecek kadarıyla

¹⁵³ Aydın, *Hristiyanlık*, 322.

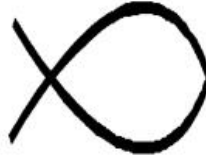
¹⁵⁴ Elif Akkavak - Mustafa Ünal, "Hristiyanlık'ta Teslis İnancı ve Teslis Karşıtlığı", *Erciyes Akademi Dergisi* 37/4 (2023), 1460.

¹⁵⁵ Aydın, *Hristiyanlık*, 323.

paylaştırması- Yeni Ahit pasajlarında geçmektedir. Ekmek, balık ve artan yiyeceklerin konulduğu sepetlerin Hristiyan teolojisinde farklı yorumları olmuştur.¹⁵⁶

İsa'nın beş ekmek ve iki balıkla birçok insanı doyurması mucizesi, Tanrı kudretiyle artan bir ruhsal bereketi ortaya koymaktadır. Böylece balığın bereketli bir şekilde çoğalmasıyla sınırlı olan, sınırsız hâle gelmiştir. Bununla birlikte Hristiyanlık inancında balık, İsa'nın sembolü olarak kullanılmıştır. Hatta Yunanca'da balık anlamına gelen "ichtus" kelimesi "İsa, Tanrı'nın oğlu, koruyucu" deyişinin kısaltmasıdır. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde İsa'nın takipçileri için gizli toplanmanın bir simgesi olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda su ve vaftizle de ilişkili olarak; vaftiz, eski yaşamı terk edip yeni yaşama geçişi simgelerken suyun içindeki balık, Tanrı'nın hayat veren lütfü ile yeni yaşamda bereketli şekilde var olmasını temsil etmektedir. Sonuç olarak Mesih'in kurtarıcılığı ruhsal arınmayı, inanç cesaretini ve çoğalma mucizesiyle tanrı bereketini temsil etmektedir.¹⁵⁷

Şekil 2.30 İsa'nın Sembolü Olarak İki Hilâl Şeklinde Birleşmiş Balık

Kaynak: Mehmet Alparslan Küçük- İkonografi'den İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süresi s. 265

¹⁵⁶ Şebnem Ersin, "Erken Hristiyan Sanatında Ekmek ve Balıkların Çoğaltılması Mucizesinin İkonografisi (III-VI. yüzyıl)", *Seleucia Dergisi* 9 (2019), 385.

¹⁵⁷ Gardin vd., *Larousse Semboller Sözlüğü*, 98.

2.4.5. Üzüm

Hristiyanlık tarihinde üzüm ve üzümünden yapılan şarap, dinsel bir anlam kazanarak büyük bir öneme sahip olmuştur. İsa'nın kendisini asma, kanını ise şarap olarak aktarması, Hristiyan sanatında birçok üzüm ve asma figürünün kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Şarabın üzümünden yapılması Hristiyanlarca onu kutsal bir zemine oturtmaktadır.¹⁵⁸ Yuhanna'da:

“Ben gerçek asmayım Babam da bağcıdır. O, bende ürün vermeyen her çubuğu keser; ürün veren her çubuğu ise daha bol ürün versin diye budayıp temizler. Size söylediğim sözle siz zaten temizsiniz. Bende kalın, ben de sizde. Çubuk asmada kalmazsa kendiliğinden ürün veremediği gibi siz de bende kalmazsanız ürün veremezsiniz. Ben asmayım, sizler çubuklarsınız. Bende kalan, benim de kendisinde kaldığım kişi bol ürün verir. (...) Babam bununla, yani bol ürün vermenizle yüceltilir; böylece öğrencilerim olursunuz.”¹⁵⁹

Şeklinde geçen pasaj Mesih'in asma, inanların ise asma çubukları olarak onun sayesinde bol ürün verebileceği; insanın Tanrı ile kurduğu ruhsal bağ oranında huzurlu ve bereketli bir yaşam süreceğini ifade etmektedir. Ayrıca önce insana, sonrasında topluma yansıyan verimli bir yaşam tarzına işaret etmektedir. Hristiyan teolojisine göre bereketin kaynağı Tanrı'dır. Bereket burada maddî refah değil, manevî derinlik, ilahî irâdeye itaat şeklinde yorumlanabilir. Hristiyanlık için en önemli ayinlerden olan Evharistiya'da üzümünden yapılan şarap yüceltilmiş ve İsa'nın kanını simgelemiştir.¹⁶⁰

2.4.6. Yumurta ve Paskalya

Hristiyanlık inancında yıl içerisinde kutlanan bir çok bayram vardır. Kutlamalar başlangıçta İsa'nın hayatındaki önemli olayları anmak için yapılırken, sonraki dönemlerde Hristiyanların kurtuluşuna vesile olacağı inancı oluşmuştur. Bereketle ilişkili

¹⁵⁸ Ersin, “Erken Hristiyan Sanatında Ekmek ve Balıkların Çoğaltılması Mucizesinin İkonografisi (III-VI. yüzyıl)”, 2.

¹⁵⁹ İncil, Yuh. 15:1-17.

¹⁶⁰ Gardin vd., *Larousse Semboller Sözlüğü*, 59.

Paskalya da bu bayramlardan biri olarak İsa Mesih'in yaşamının yeniden tekrarını ifade etmekte ve dirilişi adına kutlanmaktadır.¹⁶¹ Renkli ve neşeli bir bayramdır.¹⁶²

Paskalya, "pesah" kelimesinden türeyen bir kavramdır. İbranicede "geçmek" anlamına gelir. Fısıh, İsa Mesih'in diriliş yıldönümü olarak önemli bir Hristiyan bayramı olmuştur. İsa, günahlara kefarete olması için çarmlıta canını feda ettikten sonra tekrar dirilmiştir. Sözü edilen diriliş, İsa'nın Rab olarak dirilmesidir. Paskalya da bu yeniden dirilişin sembolüdür.¹⁶³

Hristiyanlık inancına göre İsa, öldükten üç gün sonra dirilmiştir. Dirilişin gerçekleştiği zaman dilimi Pazar günüdür.¹⁶⁴ Paskalya da, ilk dolunayın görüldüğü 21 Mart ve 25 Nisan arasındaki ilk Pazar günü kutlanmaktadır. Tabiatın canlandığı bir zaman diliminde olması, Hristiyanlar için bereketli bir varoluşun, bereketli başlangıçların da sembolü olmuştur.¹⁶⁵

Paskalya'nın en güçlü sembolik unsurlarından biri yumurtadır. Paskalya'nın gelişinin habercisi olarak çeşitli renklerle boyanmış, motiflerle süslenmiş hâlleri ile dikkat çekmektedir. İncil metinlerine göre İsa, öldürüldükten sonra kaya mezarlığına defnedilmiş, mezarın üstü taşla kapatılmıştır. İsa, öldükten üç gün sonra taşla örülü mezardan çıkarak dirilmiştir. Hristiyan inancına göre İsa'nın bu dirilişi, civcivin yumurtadan çıkmasına benzemektedir. Nasıl ki civciv kendi kabuğunu kırarak yumurtadan çıkıyorsa İsa da mezarındaki taşları kırarak dirilmiştir. Bu anlamda hayatın başlangıcı, dirilişin sembolü olarak görülmüştür. Bununla birlikte Paskalya kutlamaları, bitkilerin canlandığı, hasadın başladığı, hayvanların çoğaldığı mevsimde olmasıyla bolluk ve bereketin de sembolüdür. Böylelikle İsa'nın dirilişi yanında doğanın ve canlıların da dirilişini sembolize ederek bolluk ve bereketi temsil etmektedir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Münir Yıldırım, "Ortodoks Kiliselerinde Paskalya", *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/21 (20025), 67.

¹⁶² Mehmet Alparslan Küçük, "İkonografiden İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/8 (2016), 239.

¹⁶³ Yıldırım, "Ortodoks Kiliselerinde Paskalya", 69.

¹⁶⁴ Küçük, "İkonografiden İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süreci", 233.

¹⁶⁵ Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*, 91.

¹⁶⁶ Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*, 92.

Şekil 2.31 Paskalya Yumurtası

Kaynak: <https://www.monasteryicons.com/product/story-of-the-first-easter-egg/did-you-know?srsId=AfmBOoqz2GDhEZRic9K1Z7IEfeH9iVVjclB9uaH5ijF>

2.4.7. Zeytin

Zeytin, Hristiyanlık inancında İncil metinlerinde sıkça kullanımı ile ön plana çıkan önemli meyvelerden biridir. En belirgin sembolik anlatımlarından biri Nuh tufanı ile ilgilidir. Kutsal Kitap'ta geçen hikâyeye göre insanların yeryüzüne kötülük salması Tanrı'yı sinirlendirmiş ve Tanrı bir tufanla insanları cezalandırmak istemiştir. Nuh'tan bir gemi yapmasını ve içine her canlıdan bir çift almasını söylemiştir. Nihayet Tufan hadisesi gerçekleşmiş ve Nuh'un gemisinde olanlar dışında her şey yok olmuştur. Tufandan sonra suların çekildiğini öğrenmek isteyen Nuh, eline bir güvercin alarak onu gemi penceresinden salar ve güvercin geri döndüğünde Nuh, suların çekilmediğini anlar. Yedi gün sonra güvercini tekrar salar ve güvercin ağzında bir zeytin dalıyla geri gelir. Nuh, böylelikle suların geri çekildiğini anlar.¹⁶⁷

Güvercinin zeytin dalı ile dönüşü Hristiyanlık'ta bir müjde özelliği taşımaktadır. Kutsal Kitap'ta Tanrı müjdesi:

¹⁶⁷ Seda Ağırbaş, "Uluslararası Göbeklitepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi", *Barış Sembolü: Zeytin ve Sanat Tarihindeki İzleri*, ed. Olha Bykova - Zhanuzak Alimgerey (Şanlıurfa: Şanlıurfa Harran Üniversitesi, 2020), 10.

“(...)Güvercin gagasında yeni kopmuş bir zeytin yaprağıyla akşamleyin gei döndü.(...) Tanrı Nuh’a, ‘Karın, oğulların ve gelinlerinle birlikte gemiden çık’ dedi, ‘Kendinle birlikte bütün canlıları, kuşları, hayvanları, sürüngenleri de çıkar. Üresinler, verimli olsunlar, yeryüzünde çoğalsınlar.’ şeklinde aktarılmıştır.¹⁶⁸

Kutsal metne göre getirilen zeytin dalı, Tanrı’nın öfkesinin yatıştığını göstermektedir. Böylelikle Tanrı insanoğluna yeni ve bereketli bir hayat müjdelemiş olmaktadır. Bununla birlikte zeytinden üretilen zeytin yağı, meshetme, kutsama gibi ritüellerde kullanılmasıyla kutsal bir anlam taşır. Hem fiziksel hem de ruhsal bir şifa kaynağı olarak görülür ve ilahî bereketin, şifanın, arınmanın tezahürü sayılır.¹⁶⁹

2.4.8. Noel

Hristiyanlık inancında Noel, İsa’nın doğum gününün kutlandığı bir bayramdır. Fransızca bir kelime olan “noel”, İngilizce’de “nowell” den gelmektedir. Anlamı “haber” demektir. Hristiyanlık inancında ifade edilen yaygın kullanım “christmas” şeklindedir. Bu kullanım, “Mesih Ayini” (Christ’s Mass) demektir.¹⁷⁰

Noel ağacı, süslemeler arasında sembolik değere sahip olan bir nesnedir. Kullanılan çam ağaçlarının özelliği bakımından yaz kış yeşil kalması, ruhun dirilişinin ve bereketin bir sembolü şeklinde anlaşılmıştır. Her zaman yeşil olan ağaçların süslenmesi, Hristiyanlar için İsa ile bağ kurulup yeniden dirilmeye olan inançlarını pekiştirmektedir. Bu anlamda Noel ağacı insanlığa hayat veren ve insanlığı günahahtan kurtaran İsa Mesih’i sembolize etmektedir.¹⁷¹

Hristiyanlar Noel’i her yıl genellikle 25 Aralık’ta büyük törenlerle kutlamaktadır. Bu dönemde evler ve caddeler ışıklandırılarak süslenir. İsa’nın doğum zamanı canlandırılır ve Hristiyanlar birbirlerine hediyeler verir. Hristiyanlarca Noel, Tanrı’nın bizzat kendisini sunmasıdır. En büyük rahmet, bereket ve lütuf olarak Mesih’in

¹⁶⁸ *İncil*, Yar. 8:11-16.

¹⁶⁹ Akdeniz Defne (ed.), *Meyvelerin Kültürel Tarihi* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2023), 114.

¹⁷⁰ Nuran Geçiş, *Dinlerde Mucizevi Doğumlar ve Hristiyanlık’ta Noel* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 179.

¹⁷¹ Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*, 95.

gelişidir. Yardımlar, hediyeleşmeler, toplumsal dayanışma, kurulan sofralar ilahî bereketin tecellisi olarak anlaşılmaktadır.¹⁷²

¹⁷² Kaçar, *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*, 93.

SONUÇ

Ön Asya coğrafyasında gelişen inanç sistemlerinde, bereketin temsili, büyük ölçüde tanrı ve tanrıçalar, tarımsal öğeler, doğa unsurları ve ritüel pratikler üzerinden sembolleştirilmiştir. Sümer inançlarında Enki, Enlil, İnanna gibi bereket tanrı/tanrıçaları aracılığıyla hayatın döngüsellığı ve üretkenlığı kutsalla ilişkilendirilmiş; bereket, yalnızca ürün bolluğu değil, aynı zamanda ölüm-yaşam-yeniden doğum çerçevesinde metafizik bir düzenin simgesi olarak değerlendirilmiştir. Antik Mısır inancında ise İsis ve Hapi gibi tanrılar ve ankh, Skarabe gibi nesnelere etrafında şekillenen bereket temsilleri, hem doğanın döngüsel ritmini hem de ölümden sonra yaşam umudunu yansıtmıştır. Bu bağlamda bereket, aynı zamanda yeniden varoluşun ve kozmik düzenin sürekliliğinin bir sembolü haline gelmiştir.

Dinî düşünce tarihinin en eski dönemlerinden itibaren insanlığın kutsal ile kurduğu ilişki biçimlerinin semboller üzerinden nasıl ele alındığı meselesi çalışmamızda ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda söz konusu semboller arasında bereketin hem bireysel hem toplumsal düzeyde oldukça merkezi bir temsile sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu açıdan bereket sembolleri, yalnızca bir inancın teolojik yapısını değil; aynı zamanda o inancı taşıyan toplumun doğayla ilişkisini, üretim biçimini, kozmoloji anlayışını ve kutsalla kurduğu bağın biçimsel dışavurumunu da içeren çok yönlü yapılar olduğu ifade edilmiştir.

Yahudilikte bereket, daha çok Tanrı'nın anlaşılmasına bağlılık ve itaat temaları üzerinden gelişmiştir. Bu gelenekte bereket, sadece fiziksel refah değil, ilahi lütfun ve barışın bir işareti olarak görülmüştür. Ritüellerde ve bayramlarda kullanılan semboller bu anlayışı somutlaştıran öğeler olmuştur. Hristiyanlıkta ise bereket, Mesih aracılığıyla gelen ruhsal yenilenme, kurtuluş ve ebedi hayat ile ilişkilendirilmiş; ekmek, şarap, üzüm, zeytinyağı ve yumurta gibi semboller aracılığıyla Tanrı'nın insanlığa sunduğu ruhsal lütuf somut hâle getirilmiştir.

Bu çalışmanın temel bulgularından biri, bereket sembollerinin sadece tarihsel-tarihî birer figür ya da görsel anlatım aracı olmadığıdır. Aynı zamanda bereketin, bireyin kutsalla kurduğu ilişkiyi biçimlendiren, onu ritüel ve anlatılarla yeniden üreten dinamik ve dönüştürülebilir yapı olduğudur.

Bu semboller zamanla dinî sistemlerin değişen koşullarına uyum sağlayarak yeni anlam katmanları kazanmış ve çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda çalışmada kullanılan deskriptif yöntem, geleneklerdeki sembollerin özgünlüklerini ortaya koyulmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak, bereket sembolleri üzerinden yapılan bu araştırma, özellikle Ön Asya sınırları bağlamında dinlerin sembolik anlatım gücünü, kültürel sürekliliğini ve kutsal ile kurulan ilişkide nasıl bir köprü işlevi gördüğünü ortaya koymuştur. Sümerlerden başlayarak Mısır, Yahudilik ve Hristiyanlık inançları boyunca bereket, sadece bir ihtiyaç ya da dua nesnesi değil; ilahi düzenin, kozmik ahengin ve ruhsal bütünlüğün temsili olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın sunduğu veriler, sembollerin sadece geçmişe ait bir anlatı değil; aynı zamanda günümüz dinî düşüncesini anlamlandırmada da temel başvuru kaynakları olduğunu göstermektedir.

Çalışma dinlerin sadece kendini inanç ve pratikler üzerinde değil semboller ve fenomenler üzerinde de açığa çıkardığını göstermiştir. Fıtrî ve toplumsal bir ihtiyaç olan dinin semboller üzerinde kendini dışa vurması onun etkisini ve gücünü göstermesi bakımından önemli bir detaydır. İnançlar din dilini sembol diline dönüştürerek kalıcılığı ve yaygınlık alanını geliştirme çabasına girmiştir. Amaç semboller aracılığıyla varlığını dünyanın son gününe kadar canlı kılmaktır. Bu açıdan çalışma hem antik iki kültürün hem de iki semitik inancın bereketle ilişkisini dinler tarihinin gözünden bir nebze olsun açığa çıkarmaya çalışmıştır. Son olarak kadim Sümer ve Mısır kültürünün sembollere yüklediği anlamın sonraki dinler için de önemli bir pencere açtığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ağırbaş, Seda. *Barış Sembolü: Zeytin ve Sanat Tarihindeki İzleri*. ed. Olha Bykova - Zhanuzak Alimgerey. şanlıurfa: şahurfa Harran Üniversitesi, 2020.
- Akkavak, Elif - Ünal, Mustafa. "Hristiyanlık'ta Teslis İnancı ve Teslis Karşıtlığı". *Erciyes Akademi Dergisi* 37/4 (2023).
- Altuncu, Abdullah. "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (26 Haziran 2014), 142.
- Altuncu, Abdullah. *Sümerlerin Dini Tarihi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Altuncu, Abdullah. "Yahudi Geleneğinin Kutsal Metni: Sefer Tora". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2022).
- Atasağun, Galip. "Yahudilikte Dinî Sembol ve Kavramlar". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Bahar 2001).
- Aydın, Fuat. "Bir Sessizliğin ya da Yhvh'nin Tarihi". *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*.
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Aymankuy, şimal - Pelek, Begüm. "Semavî Dinlerde Yeme-İçme Ritüelleri". *Journal of Gastronomy Hospitality And Travel* 5/1 (2022).
- Bonnefoy, Yves. *Dinler Mitolojiler Sözlüğü*. Ankara: Dost Kitabevi, 1. Basım, 2000.
- Budge, E. A. Wallis. *Antik Mısır Büyüleri*. çev. Faruk Gültekin. İstanbul: Onbir Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Cemiloğlu, İrfan. *İnanna ve Dumuzi Anlatısı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Coetzee, Derick. *The Impact Of The Symbolism And Iconography Of The Ankh, Sun Disk And Wadjet Eye On Modern ("Western") Society*. Pretoria: University Of South Africa, Master Thesis, 2017.
- Çetin, Cengiz. "Antik Çağ'da Hieros Gamos Ritüeli". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*.

- Çiftçi, Esra Nur. *Antik Sümer ve Mısır Dinlerinde Teslis*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Çiftçi, Halit Ahmet - Kaçar, Furkan. "Sinagogda Sembolik Değere Sahip Kutsal Nesnelere". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Ocak 2023).
- Çiftçi, Meryem K. *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Çiftçi, Sadiye. *Türk Kültüründe Bereket ve İlgili İnanışlar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Defne, Akdeniz (ed.). *Meyvelerin Kültürel Tarihi*. Ankara: Detay Yayıncılık, 1. Basım, 2023.
- Duygu, Zafer. *Hristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Duygu, Zafer. "İsa'nın Yeni Ahit'te 'Tanrı Oğlu' Olarak Tanımlanması Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018).
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Er, Sevil. *Sümerlerde Tanrı Enki ve Diğer Kültürlere Yansıması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ergin, Hasan. *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Eroğlan, Fatih. "Dinî Bir Fenomen Olarak Kursalın Bir Araya Getirici Özelliği". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017).
- Eroğlan, Fatih. "Dinsel ve Mitolojik Bir Figür Olarak Lotus Çiçeğinin Eski Mısır Dini ve Hinduizm'deki Önemi". *Marifetname Dergisi* 11/2 (ts.).
- Ersin, Şebnem. "Erken Hristiyan Sanatında Ekmek ve Balıkların Çoğaltılması Mucizesinin İkonografisi (III-VI. yüzyıl)". *Seleucia Dergisi* 9 (2019).
- Gardin, Nanon vd. *Larousse Semboller Sözlüğü*. çev. Beyza Akşit. thk. Ömer Faruk Harman - İsmail Taşpınar. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 3., 2014.

- Geçiş, Nuran. *Dinlerde Mucizevî Doğumlar ve Hristiyanlık'ta Noel*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Gezmez. *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gündoğdu, Fatma. *Sümer'de Kadın*. Osmaniye: Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Gündüz, Şinasi. İstanbul: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Dünya Dinleri*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2020.
- Gürkan, Salime Leyla. *Anahatlarıyla Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 9. Basım, 2022.
- Güven, Vildan. *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Haftalık Kutsal Gün Fenomeni*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hayta, Akif. *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- John, Hick. "Yahudilik ve Hristiyanlıkta Tanrı Kavramı". çev. Aydın Topaloğlu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Ocak 2005).
- Kaçar, Furkan. *Sembol-Nesne İlişkisi Bağlamında Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Kutsal Nesnelere*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Karyelioğlu, Ali. *Semavi Bilginin Sümer Mitolojisindeki izleri*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kramer, Samuel Noah. *Sümer Mitolojisi*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 4. Basım, 2017.
- Küçük, Mehmet Alparslan. "İkonografiden İnanca İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya Süreci". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/8 (2016).

- Müller, W. Max. *Mısır Mitolojisi*. çev. Cemal Can Trımcıoğlu. İstanbul: Maya Kitap, 4., 2023.
- Öksüz, Emin. *Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Bereketi Arttırmaya Yönelik İnanış ve Uygulamalar*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Öner, Yasin. *Sinemada Dinî Sembolizm: Netflix Filmlerinde Hristiyanlık*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 15. Basım, 2017.
- Pinch, geraldine. *Mısır Mitolojisi (Eski Mısır Tanrıları, Tanrıçaları ve Mitleri)*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 4. Baskı., 2022.
- Sağır, Mahmut. *Antik Mısır Dininin Yahudilikteki Yansımaları*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Sümer, Necati. *Dinsel ve Mitsel Fenomenler*. Ankara: Bilgesina Yayınevi, 2023.
- Şahin, Düriye. *Antik Mısır Mitolojisinde Ra Kültü*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Şentürk, Esra. *İlahî Dinlerde Merkez Sembolizmi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yıldırım, Münir. "Ortodoks Kilisilerinde Paskalya". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/21 (20025).
- Yılmaz, Nefne Fırkan. *Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İncil*. İstanbul: Kutsal Söz Yayınları, 2014.